

М. Аносов.

Том в редакционном
некрологе

15359X

1977

АЗƏРБАЙҘАН ССР
АЛИ ВƏ ОРТА ИХТИСАС ТƏЬСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
В. И. ЛЕНИН адына
ГЫРМЫЗЫ ƏМƏК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗƏРБАЙҘАН ДƏВЛƏТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

Ш. АҒАЈЕВ, З. МЕЪДИЗАДƏ,
И. ФƏРƏЧОВ

ЈАШ ВƏ ПЕДАГОЖИ ПСИХОЛОКИЈА

АПИ-нин нƏШРИ

Бакы — 1977

АЗƏРБАЈЧАН ССР
АЛИ ВƏ ОРТА ИХТИСАС ТƏЬСИЛИ НАЗИРЛИЈИ
В. И. ЛЕНИН адына
ГЫРМЫЗЫ ƏМƏК БАЈРАҒЫ ОРДЕНЛИ
АЗƏРБАЈЧАН ДƏВЛƏТ ПЕДАГОЖИ ИНСТИТУТУ

Ш. АҒАЈЕВ, З. МƏҒДИЗАДƏ,
И. ФƏРƏЧОВ

ЈАШ ВƏ ПЕДАГОЖИ
ПСИХОЛОКИЈА

Педагожи институт тƏлƏбƏлƏри үчүн
тƏдрис вƏсаити

Г Һ И С С Ə

153598

М. Ф. Ахундов адына
Азəрб. Гəспублика
КИТА ХАНАСИ

АПИ-нин НƏШРИ
Бакы—1977

Елми редактору:

досент А. У. Мәммәдов.

МҮЭЛЛИФЛЭРДЭН

Јаш вә педагожи психолокија, психолокија елминин компонентләриндән бири олмагла педагожи институтларын II курсларында тәдрис олунур. 30 саатлыг мұһазирә вә лаборатор мәшғәләси һәчминә малик олан јаш вә педагожи психолокија курсу өз мөвзуларынын мәзмунуна көрә үмуми психолокија курсундан фәргләнир. Педагожи институтларда тәдрис едилән үмуми психолокија тәләбәләрә психи һадисәләри өјрәтдији һалда, јаш вә педагожи психолокија курсу II курс тәләбәләринә сырф практики әһәмијјәтә малик олан мәсәләләри өјрәдир. Тәләбәләр II курсда јаш вә педагожи психолокијанын ајры-ајры бөлмәләринә даир мұһазирәләр динләдикдә, јаш вә педагожи психолокијанын мөвзусу, вәзифәләри, методлары, психи инкишаф проблеми, кичик, орта вә бөјүк мәктәб јашлы ушагларын психи хусусијјәтләри, тәлимин психоложи әсаслары, мұәллимин психолокијасы вә с. барәдә билик газанырлар. Бүтүн бу биликләр мұәллимин вә мәктәб рәһбәрләринин практики ишләри үчүн зәрури сурәтдә лазымдыр.

В. И. Ленин адына АПИ-нин јаш вә педагожи психолокија кафедрасы психолокијанын бу курсу үзрә Азәрбајчан дилиндә әдәбијјатын олмамасыны нәзәрә алараг, програмын бөлмәләрини әһатә едән вәсаит һазырламағы зәрури һесаб етмишдир. Бу вәсаитин һазырланмасы ишинә институтун үмуми психолокија кафедрасынын, республиканын дикәр педагожи институтларынын психолокија кафедраларынын профессор вә досентләри дә чәлб едилмишдир. Һәмин вәсаитин материаллары хусуси тәдгигат әсасында дејил, рус вә Азәрбајчан дилләриндә мөвчуд олан әдәбијјат әсасында тәртиб олунмушдур.

Вәсаит проф. Ш. С. Ағајев („Јаш психолокијасынын мөвзусу вә вәзифәләри“), досент И. А. Фәрәчов („Психи ин-

кишаф проблеми"), досент З. М. Мехдизадэ („Чаға, көрпэ вэ бағча јашлы ушагларын инкишафынын психоложи хүсусијјэтлэри“), досент Е. М. Гулијев („Кичик мәктэб јашында ушагларын инкишафынын психи хүсусијјэтлэри“), психолокија елмлэри доктору, Ә. Ә. Әлизадэ вэ досент Г. Е. Әзимов („Јенијетмәнин психоложи хүсусијјэтлэри“, „Бөјүк мәктэб-линин психоложи хүсусијјэтлэри“), баш мүәллим Ә. А. Абдуллајев („Педагожи психолокијанын мөвзусу, вәзифәлэри вэ методлары“), досент А. У. Мәммәдов („Тәлим процесинин психоложи әсаслары“), профессор М. Ә. Һәмзәјев („Мүәллимин шәхсијјәтинә верилән психоложи тәләбләр“) тәрәфиндән јазылмышдыр.

Вәсаит үч һиссәдән ибарәтдир. Бу һиссәјә „Јаш психолокијасынын мөвзусу вэ вәзифәлэри“, „Психи инкишаф проблеми“ вэ „Чаға, көрпэ вэ бағча јашлы ушагларын инкишафынын психоложи хүсусијјэтлэри“ мөвзулары дахил едилмишдир.

Вәсаитдә нәзәрдән гачан нөгсанлар вэ чатышмамазлыглар барәсиндә охучуларымыз наһријјата вэ ја кафедраја мәлумат вермәклә мүәллифләрин миннәтдарлығыны газанмыш оларлар.

ЈАШ ПСИХОЛОКИЈАСЫНЫН МӨВЗУСУ ВЭ ВЭЗИФӘЛЭРИ

Мүәсир елми психолокија јүксәк сурәтдә тәшкил олунуш материјанын-бејнин хүсуси хассәси, керчәклијин бејиндә јаранан субјектив сурәтлэри олан психиканын инкишафыны, ганунаујјунлуғларыны, психи һадисәләрин механизмләрини, психиканын тәзаһур формаларыны, психоложи фактлары өјрәнмәклә мәшғулдуз.

Психика вэ психи һадисәләр дә дикәр тәбиәт вэ чәмијјәт һадисәлэри кими данм дәјишир, инкишаф едиб тәкмилләшир. Әлбәттә, психи инкишафын да өзүнәхас ганунаујјунлуғлары, һәрәкәтвәричи гүввәлэри, механизми, шәраити вэ амиллэри вардыр. **Јаш психолокијасы**, психолокијанын хүсуси бир сәһәси олмагла ушагларын, јенијетмәләрин вэ кәнчләрин психи инкишафынын үмуми ганунаујјунлуғларыны, психи инкишафын мәрһәләләрини, һәр јаш дөврүнүн психоложи хүсусијјәтләрини өјрәнир.

↑ Психи инкишаф һәмишә синир системинин, синир фәалијәтинин, инсанын анатомик-физиоложи хүсусијјәтләринин дәјишиб тәкмилләшмәси, мүәјјән јеткинлијә чатмасы илә үзи сурәтдә бағлыдыр, физики инкишафла вәһдәтдәлир.

Буна көрә дә адәтән психи инкишафы тәдгиг едәркән һөкмән онун инкишафынын физиоложи әсасы олан али синир фәалијәтинин инкишаф хүсусијјәтләрини өјрәнирләр. Бу да тамамилә ајдын мәсәлә олуб (психика, бејнин хүсуси хассәси олуб, керчәклијин ин'икасында ибарәтдир), баш бејин габығынын фәалијәтинә даир тәдгигләрә, хүсусилә И. М. Сеченов (1829—1905) вэ али синир фәалијәтинә даир И. П. Павловун (1849—1936) тә'лиминә истинад едир.

Јаш психолокијасынын мәшғул олдуғу проблемләр сырасында психи инкишафда биоложи вэ ичтимаи амилләрин ролу (ики амил нәзәријјәси-ирсијјәт вэ мүһитин ролу, фәр-

дин вэ шэхсијјэтин инкишафы вэ тэшэккүлү) мәсәлэләрини хүсүсү гејд етмәк лазымдыр.¹

Фәрд-кенотип төрәмәдир, јә'ни анаданкәлмә төрәмәдир, лакин онун тэшэккүлү онтокенездә дә, һәјата кәлдикдән сонра да давам едир. Сөһбәт фитри вэ газанылан реаксияларын „хәлитәси“ндән, тәләбатларын мөвзу мээмунун дәјишилмәсіндән, давранышын тэшэккүл едән доминантларын-дан кедир.

Ики јашлы ушағын өз кенотип хүсүсүјјәтләрини тәзәһүр етдирмәси илә јанашы, ичтимаи эһатәнин тә'сири сајәсиндә чохлу хүсүсүјјәтләри бұрузә вермәсинә бахмајараг, Совет психолокијасында һеч дә онун шэхсијјәтиндән данышмырлар. (А. С. Макаренко, А. Н. Леонтјев вэ башгалары).

Шэхсијјәти инсанын ичтимаи кејфијјәти кими, психи инкишафын мүүјјән мәрһәләси бахымындан нәзәрдән кечирән психологлар мұхтәлиф јаш дөврләриндә тәшэккүлү хүсүсүјјәтләрини өјрәнмәји вачиб сајырлар (Л. И. Божович, С. М. Нејмарк вэ башгалары).

Шүбһәсиз, психи инкишафын бир-бириндән кејфијјәтчә фәргләнән, бири-дикәрини һазырлајан мәрһәләләри вә һәр бир мәрһәләнин дә өзүнәхас ганунаујјунлуғлары вардыр. Бу вахта кими психи инкишафын һәр бир дөврүнүн әсас көстәричиләри, психи инкишафын сон нөгтәси мәсәләси һәлә дә там һәлл олунмамышдыр.

Инсанын психи инкишафы әсас е'тибарилә шэхсијјәтин тәшэккүлүндә ифадә олунур. Бу инкишаф ушаг шэхсијјәтинин бүтүн чәһәтләрини-шэхсијјәтин идрак фәалијјәтини, шэхсијјәт фәалијјәтинин емоционал-иради чәһәтини, шэхсијјәтин фәрди психи хүсүсүјјәтләрини-темперамент, характер вэ габилитетләр саһәсини эһатә едир. Буна көрә дә инсанын, о чүмләдән ушағын, јенијетмәнин, кәнчин психи инкишафы чох мұрәккәб, чохчәһәтли бир просес олуб, һәмишә шэхсијјәтин јени кејфијјәтләринин тәшэккүлү илә әлағәдардыр. Әлбәттә, шэхсијјәтин тәшэккүлү, психи инкишафы өзбашына чәрәјән етмир. О, мүүјјән объектив ганунлара табедир.

Психи инкишафын белә үмуми ганунаујјунлуғларындан бәһс едәрәк совет психологу В. А. Крутетски үч ганунаујјунлуғу: а) психи инкишафын гејри-бәрәбәрлији; б) пси-

¹ Кәләчәк һиссәләрдә фәрдин вэ шэхсијјәтин тәшэккүлү мәсәләси, кениш шәрһ едилдији үчүн биз бурада бир гөдәр мүфәссәл изаһа јол вермәјәчәјик. (Бах: А. Н. Леонтјев. «Фәалијјәт вэ шэхсијјәт», «Вопросы психологии», 1974. № 4, стр. 74).

хиканын интеграсијасы вә в) психи инкишафын пластиклији вә компенсасијасы имканыны көстәрир.

Бүтүн әлверишли тәрбијә шәраитинә бахмајараг, ушағын мұхтәлиф психи тәзәһүрләри, психи функцијалары вэ психи һиссәләри ејни бир инкишаф сәвијјәсиндә олмур. Ушағын ајры-ајры инкишаф дөврләриндә бә'зи психи просесләр сүр'әтлә инкишаф едиб нисбәтән јүксәк сәвијјәјә чатдығы һәлә, дикәр психи просесләр јаваш инкишаф едир, нисбәтән ашағы сәвијјәдә олур ки, бу психи инкишафын гејри-бәрәбәрлији ганунаујјунлуғудур. Көрүнүр, белә гејри-бәрәбәр инкишафын мұхтәлиф сәбәбләри вардыр: әввәлә, бу вә ја дикәр психи просесин, хассәнин инкишафы үчүн тәбии имканлар-анатомик-физиоложи хүсүсүјјәтләр ејни вахта јеткинләшмир вә беләликлә өз тә'сирини бұрузә верир.

Јетишмә (вә ја јеткинлик) дедикдә организмнин харичи вә дахили морфоложи әламәтләринин биокимјәви вә физиоложи хүсүсүјјәтләринин ардычыл тәшэккүлү баша дүшүдүр (Г. Костјук). Организм бүтөв бир там кими јетишир, лакин бу һеч дә јетишмә просесиндә ајры-ајры системләрин, мәсәлән, ендокрин системинин спесифик ролуну инкар етмир.

Јетишмә анчаг кенотипдән асылы олмајыб, этраф мұһитлә организмнин гаршылығлы тә'сириндән дә асылыдыр. Мәсәлән, әкәр али һејванларда—күчүкләрдә онтокенезин илк чағларында ајры-ајры ресепторлары кәнар етсәк, баш бејин габығынын мұвафиг саһәси инкишафдан галыр. Инсанда да белә дәјишикликләрә тәсадүф олунур. Әкәр ана һәмиләлик заманы ачлыг чәксә, гызларда чинси јеткинләшмәнин бә'зи әламәтләри-икинчи чинси әламәтләр вахтындан чох кеч тәзәһүр едир.¹ Јетишмә илә тәмрин, мәшг арасында диалектик әлағә вардыр. Буна ушағын һәрәкәт системинин инкишафында да тәсадүф олунур. Әкәр ушағын мұтәһәриклији мәдудлашдырыларса, онун һәрәкәт саһәсиндә инкишафы ләнкијәр.

Јетишмә вахтындан, мөвчуд анатомик-физиоложи имканларын вәзијјәтиндән, тә'лим вә тәрбијә шәраитинин хүсүсүјјәтләриндән вә и. а. асылы олараг бу вә ја дикәр психи функцијанын инкишафы үчүн оптимал вә ја әлверишли шәраит, хүсүси сәнзитивлик² мөвчуддур. Мәсәлән, нигтин ин-

¹ Бу мәсәлә һәм совет, һәм дә харичи өлкә психолог вә физиологлар тәрәфиндән өјрәнилмишдир. М. Мидин тәдигләриндә буна даһа чох тәсадүф олунур.

² Һәссаслығ мә'насында ишләдилир.

кишафы үчүн сензитив дөвр 1—5 жаш, ријази тәфәккүр үчүн 15—20 жаш, өзүнәхидмәт адәтләри үчүн 3—7 жаш вә и. а. сајыла биләр.

Инсан инкишаф етдикчә, онун психикасы даһа чох бүтөвлүк, давамлылыг, сабитлик кәсб едир. Бу, психиканын интеграсијасы илә бағлыдыр.

Психи инкишафда нәзәрә чарпан үчүнчү үмуми ганунаујунлуг бу вә ја дикәр психи функсијанын зәиф инкишафынын башга гүввәтли инкишафла әвәз олунмасы—компенсасијасы имканындан ибарәтдир: мәсәлән, көрмә нөгсанлары ешитмә вә ламисәнин (карларда) јүксәк инкишафы илә „арадан галдырылыр“, компенсасија олунур.

✓ Һәр бир јаш мәрһәләси һәм мөвчуд вәзијәти, мөвчуд сәвијәни әкс етдирир, һәм дә даһа чох сонрақы мәрһәләнин инкишафына шәраит јарадыр. Бу инкишаф просеси, шүбһәсиз, өзбашына әмәлә кәлмир. Инсанын психи инкишафы сөзүн кениш мәнәсында тәлим вә тәрбијәнин нәтичәсиндә баш верир, буну инди буржуа психологларынын да әксәри гәбул едир. Мәсәлән, мүхтәлиф тајфаларын ушагларынын психи инкишафыны мугајисәли шәкилдә өјрәнән Америка психологу М. Мид белә бир дүзкүн нәтичәјә кәлмишдир ки, мүхтәлиф ирги типләр, о чүмлөдән ичтимаи инкишафын лап ашағы пилләсиндә дуран халгларын нүмајәндәләри дә биоложи вә психоложи јарарлылыға көрә ејнидир: мүхтәлиф халгларын ушагларынын психоложи хүсусијәтләри һеч дә ирси амилләрлә дејил, ичтимаи мүнит вә тәрбијә илә шәртләнир. Бу гадын психологун тәдгигат материаллары ичәрисиндә һәмин мәсәләләрә даир марағлы фактлар вардыр. Мәсәлән, ики јашына гәдәр Самоада јашамыш авропалы ушага сонрадан инкилис дили өјрәдиләрсә, бу ушаг еркән ушағлыг дөврүндә самоалынын грамматик формалары мәннимсәнмәси илә әлағәдар баш верән сәнвләрә јол верәчәкдир.¹

Психи инкишафа аид јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг, психологлар јаш психолокијасыны һағлы олараг ушагларын, јенијетмә вә кәнчләрин психи инкишафынын үмуми ганунаујунлугларыны, һәр бир јаш үчүн психоложи хүсусијәтләри өјрәнән елм сәнәси, јахуд психи инкишафын һә-

¹ М. Мидин, бәзи тәдгигләри ушағын психи инкишафына һәср едилмиш Ченеврә мушавирәси материалларында («Бах: Психологическое развитие ребенка. Рус дилинә торчүмә, «Просвещение» нәшријаты, 1968-чи ил) әкс олунмушдур.

рәкәтверичи гүввәләрини тәдгиг едән елм, бә'зән дә мүхтәлиф јашлы ушагларын психи инкишафыны вә психоложи хүсусијәтләрини өјрәнән елм һесаб едиләр.

Сон заманлар јаш психолокијасына даһа кениш бахымдан јанашылыр.¹

Јаш психолокијасы, елми психолокијанын хүсуси сәнәси олуб, инкишаф едән инсан шәхсијәтинин психи просесләри вә психоложи кејфијәтләринин онтогенезини, инсан психолокијасынын јаш динамикасыны өјрәнир.

В. И. Ленин психолокијасына психи инкишаф дөврләринә мувафиқ олараг ушаг психолокијасы (мәктәбәгәдәр јашда ушағын психи инкишафыны өјрәнир), кичик мәктәблинин психолокијасы, јенијетмәдәрин психолокијасы, еркән кәнчлијин психолокијасы, јашлы адамларын психолокијасы, һеронтопсихолокија (бөјүк јашлыларын вә гочаларын психолокијасы) дахилдир.

Һәлә чох тәдимдән алимләр ушағын психи инкишафын проблемни илә марағланмыш вә онун ганунларыны тәдгиг етмәјә чалышмышлар. Чүнки ушағын психи инкишафыны өјрәнмәк һәм бөјүк әмәли, һәм дә нәзәри әһәмијјәтә маликдир.

✓ В. И. Ленин ушағын психи инкишафынын өјрәнилмәсинә бөјүк әһәмијјәти верәрәк, ушағын психи инкишафы тарихини идрәк нәзәријјәси вә диалектиканы тәшкил едән сәнәләрдән бири һесаб етмишдир.

Бәшәр чәмијјәтинин һәр бир үзвү анадан олан күндән һәјатынын сонуна гәдәр даим дәјишир, инкишаф едир вә тәкмилләшәр. Бу просес ушағын бүтүн һәјатыны әһатә едир вә өзүнәхас хүсусијәтләрә маликдир. Әввәлә, ушағын психи инкишафы ичтимаи-тарихи инкишаф сајәсиндә әлдә едилән тәчрүбәни хүсуси сурәтдә мәннимсәмәклә бағлыдыр. Һәр бир адам чәмијјәтдә јашамағ үчүн анчағ тәбиәтин она бәхш етдији не'мәтләрлә гәнаәтләнә билмәз. О, һәм дә инсан чәмијјәтинин тарихи инкишафы просесиндә тә'лим-тәрбијә сајәсиндә инсан олмағы өјрәнир.

Беләликлә, инсан инкишаф просесиндә тәчрүбәјә јијәләнир. Лакин тарихи инкишаф просеси ајдын көстәрир ки, һәр бир ајрылыгдә көтүрүлән адам бу тәчрүбәни мәннимсәмәклә ачиздир. Ичтимаи тәчрүбә мүхтәлиф васитәләрлә (әмәк

¹ Јаш вә ушаг психолокијасы ејни, һәм дә мүхтәлиф мәнәда ишләдилир, лакин ушаг психолокијасы, јаш психолокијасынын белмәләриндән биридир.

алэтлэри, дил, елми биликлэр, тарихи абидэлэр васитэси илэ) нэсилдэн-нэслэ верилсэ дэ, тэк инсан, башга инсанларын, јашлы нэслин көмэји олмадан бу тэчрүбэјэ јилэлэнэ билмээ.¹ Буна көрө дэ ушағын психи инкишафы, һэр шејдэн эввэл онун инсанларла мүнәсибәти системиндэ тутдуғу объектив мөвгедән асылыдыр. Бу мүнәсибәтлэр системиндэ ушағын мөвгеји дәјишдикчэ, ушаг да психи инкишафын даһа јүксэк, јени мәрһэләсинэ галхыр.

Инсанларла мүнәсибәтлэр системи ушағын психи инкишафыны шәртләндирән эн мүнһүм амилләрдән олуб, адәтән ушағын әһатә олундуғу адамларла онун әмәли сурәтдә вә нитг васитәси илэ үнсijјәти сәјәсиндә јараныр. Белә үнсijјәт олмадан ушаг, әтраф адамларла һеч бир мүнәсибәт јарада билмәз, инкишафдан галар. Әксинә, үнсijјәт зәнкииләшдикчә ушағын психи инкишафы үчүн даһа кениш имкан јаранар. Вәһши һејванлар тәрәфиндән оғурланан ушагларын тәлеји буну ајдын субуг едир. Онлар һәтта диқ кәзмәк кими сабитләшмиш инсани хүсусijјәтдән белә бәзән мәрһүм олурлар. Кери галмыш тајфаларын ушаглары мәдәни инсанлар тәрәфиндән тәрбијә олундуғда, онларын психи инкишафы бөјүк сүр'әтлэ кедир вә чох заман һејрәт доғурачаг дәрәчәдә јүксэк пилләјә чатыр.

Әкизләр үзәриндә апарылан мүшәһидәләрдән даһа марағлы фактлар әлдә олунмушдур: һомозигот әкизләрдән биринә мәдәни сәвијјәси јүксэк, диқәри исә нисбәтән ашағы мәдәни сәвијјәли аиләдә тәрбијә верилмишдир, бунлар нәинки психи инкишаф сәвијјәсинә көрә мүхтәлиф олмуш, һәм дә зәиф тәшәккүл тапмыш ушағын керилијини арадан галдырмағ, ону өз әкиз тајы сәвијјәсинә чатдырмағ чох чәтин олмушдур. Ушағын психи инкишафы әтраф адамларла мүнәсибәтләр системиндән, ушағын объектив мөвгејиндән асылы олдуғуну көстәрмәк кифәјәт дејилдир. Ушағла јашлылар арасында мүнәсибәтләр системи чохчәһәтли, чох мүрәккәб гаршылығлы тә'сир просеси кими өзүнү бүрузә верир. Ејни мүнәсибәтләр системи һәр бир ушаға мүхтәлиф тә'сир көстәрә биләр, чох заман белә дә олур. Бурада ушағын фәаллығы мүнһүм јер тутур, һәм дә ушағын әтраф адамларла мүнәсибәти ишдә һамы илэ ејни характердә олмур: әтраф адамларын бир гисми ушаға һәддиндән артығ јахын олур, онун әсас, биләваситә үнсijјәт объектини тәшкил едир; ди-

¹ Бу мәсәләләр совет психолокијасында А. Н. Леонтјевин әсәрләриндә даһа да кениш шәрһ олунур.

кәрләри исә ушағы әһатә етсәләр дэ, онун биләваситә үнсijјәт объекти сәјылмыр—онлар јалныз ушаға јахын олан адамлар васитәси илэ онун инкишафына тә'сир едә билдирләр. Бу ганун истәр аиләдә, истәр бағчада, истәрсә дә мәктәбдә өзүнү ајдын бүрузә верир. Аиләдә „биләваситә“ үнсijјәт объекти олан адамлар сьрасына ата, ана, онлары әһатә едән диқәр адамлар, чохушағлы аиләдә диқәр ушағлар, гоншулар, бағчада тәрбијәчи, диқәр ушағлар, мәктәбдә мүәллим, диқәр мәктәблиләр, мәһәллә јолдашлары, ушағын синиф јолдашлары, јухары синиф јолдашлары дахил ола биләр: онларын ушаға олан мүнәсибәти, онун тутдуғу объектив мөвгеји тә'јин едир. Әкәр ушаға чох јахын адамлар онун ојунуну јүксэк гijмәтләндирирсә, ушағда ојун фәалијјәти даһа сүр'әтлэ инкишаф едәчәкдир. Әкәр јашлылар ушағын көмәјинә хүсуси әһәмијјәт верирләрсә, ушағын психи инкишафында көстәрилән чәһәт сүр'әтлэ дәјишчәк, онун үмуми психи симасында даһа ајдын шәкилдә өзүнү бүрузә верәчәкдир. Инсанларла белә мүнәсибәт ушаг үчүн мүнһүм һәрәкәтверичи гүввә олдуғуну көстәрән вачиб ганунаујғунлудур.

Ушағын мәктәбә дахил олмасы илэ әләгәдәр јени психи кејфијјәтләрин инкишаф етмәси ганунаујғунлуғу өзүнү даһа конкрет шәкилдә нүмајиш етдирир. Мә'лумдур ки, мәктәбә дахил олан, тә'лими башлајан ушаға јашлыларын мүнәсибәти дәјишир. Ушаг дәрсләрә һазырлашаркән, аиләдә һамы, һәтта јашлылар белә сакит давранышлары илэ дәрсләрдән ушағы ајырмамаға хүсуси сә'ј көстәрирләр.

Ушағын аиләдә объектив мөвгеји, мүнәсибәтләр системи дәјишир. Инди ушаг артығ бир аилә үзвү кими, өзүнү, һәм дә өз хүсуси вәзифәси олан аилә үзвү кими һисс едир. О, ајдын дәрк едир ки, аилә, мәктәб, һәтта чәмијјәт гаршысында мәс'улијјәт дашыјыр. Онун јахшы охумасы, онун бүтүн кәләчәк һәјаты үчүн вачибдир. Доғрудур, бүтүн бунлар мәктәб һәјатынын илк вахтларында чох конкрет шәкилдә тәзаһур едир, амма һәр һалда ушаг инсани мүнәсибәтләр системиндә өз јени мөвгејини ајдын дәрк едир. Ону ләјагәтлә һәјата кечирмәјә чалышыр. Мәсәлән, о, билир ки, тәдрис ләвазиматы, ојунчагдан фәрғли оларағ дәрһал әлдә олунур. Валидејн хүсуси хаһиш олмадан, чох заман ушағын тәшәббүсү олмадан белә бу ләвазиматы алыр.

Ушағын объектив мөвгејинин дәјишмәсинә онун инсанларла мүнәсибәтләр системи „һәчминин“ дәјишмәси дә бөјүк тә'сир едир. Әкәр көрпә әсасән биләваситә ону әһатә едән адамларла мүнәсибәтдә олурдуса, мәктәбли үчүн бу

эһатә хејли кенишләнир—мүәллим, синиф коллективи дә би-
лаवासитә үнсийјәт объектинә чеврилир.

Беләликлә, ушағын психи инкишафында мүәјјән едилмиш
мүһүм ганунлардан бири, онун инсани мүнәсибәтләр сис-
теминдә тутдуғу объектив мөвгејин дәјишмәсидир. Бу
мөвге даим дәјишдији үчүн ушаг да даим инкишаф едир,
онун психи аләми зәнкинләшир, јени әләмәтләр кәсб едир.
Инсани мүнәсибәтләр системиндә ушағын объектив мөвгејин
нин дәјишмәси онун психи инкишафы үчүн чох зәрури шәрт
олса да, јеканә амил, јеканә шәрт дејилдир. Объектив мөв-
ге бир нөв, психи инкишафын мөвчуд сәвијјәсини көстәрир.
Ушаг бу сәвијјәјә чатмаг үчүн јухарыда дејилдији кими,
һөкмән әтраф адамларын көмәји илә ичтимаи тарихи тәчрү-
бәни мәнимсәмәли, тәчрүбәјә јиғәләнмәли вә она саһиб
олмалыдыр. Һәгигәтән ушаг кечмиш тәчрүбәнин әсас вари-
си олмадан инкишаф едә билмәз. О, ичтимаи-тарихи тәчрү-
бәнин һәм вариси, һәм дә саһиби олмагла анчаг өз инкиша-
фыны тә’мин едә биләр. Бунун үчүн исә ушаг һөкмән фәа-
лијјәт көстәрмәлидир, јашлыларла гаршылыгы, мәһз гар-
шылыгы мүнәсибәтдә олмалыдыр.

Ушағын психи инкишафында икинчи ганунаујғунлуғ, онун
мөвчуд инсани мүнәсибәтләр системиндә фәал олмасындан
ибарәтдир. Ајдын мәсәләдир ки, мәктәбә дахил олмагла
ушағын объектив мөвгеји дәјишсә дә, бу, онун психи
инкишафы үчүн кифәјәт дејилдир. Бурада әсас мәсәлә уша-
ғын фәалијјәт көстәрмәси, јени объектив шәраитдә өз мөв-
гејини мөһкәмләтмәјә чалышмасыдыр.

Шүбһәсиз, ушағын мөвчуд объектив мөвгејиндә һәр чүр
фәалијјәти ејни әһәмијјәтә малик дејилдир. Ушағын мәшғул
олдуғу фәалијјәт нөвләриндән бә’зиси онун инкишафында
даһа мүһүм јер тутдуғу һалда, һәмин дөврдә дикәр фәалиј-
јәт нөвләри аз рол ојнајыр.

Демәли, психи инкишафда һәр чүр фәалијјәтин мөвгеји
һеч дә бүтүн инкишаф дөврүндә ејни дејилдир. Ушағын мәш-
ғул олдуғу фәалијјәтләрден бири һөкмән әсас сајылып вә
онун бүтүн инкишафына истигамәт верир.

Дејиләнләрдән ајдындыр ки, ушағын психи инкишафында
бир-бириндән кејфијјәтчә фәрғли, һәм ушағын инсани мүнә-
сибәтләр системиндә тутдуғу объектив мөвгедән, һәм дә әсас
фәалијјәт нөвүндән асылы олараг мүхтәлиф инкишаф мәр-
һәләләри, психи инкишафын мүхтәлиф дөвләри ајырдыр еди-
лир. Лакин ушағын психи инкишаф мәрһәләләри анчаг әсас
фәалијјәтин мәзмуну илә дејил, һәм дә дәјишкликләрин вах-
та көрә мүәјјән ардычыллыгы илә, јә’ни ушағын јашы илә әла-

гәдардыр. Лакин вахта көрә ардычыллыг һеч дә дәјишил-
мәз хүсусијјәт олмајыб, ушағын мүәјјән јашы илә мөһдуд-
лашмыр. Ушағын јашадығы конкрет тарихи шәраитдән асы-
лы олараг вахта көрә онун психи инкишафы өзүнәхас мәз-
мун кәсб едә биләр.

Психи инкишафын дөвләрә бөлүнмәси-дөвләрләшдирилмә-
си јаш психолокијасынын әсас проблемләриндәндир. Һәмин
проблемин һәлли бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмијјәтә малик-
дир. Психи инкишафын дөвләрләшдирилмәси, һәр бир дөврдә
өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри мүәјјән етмәклә, бир дөврдән
дикәринә кечидин ганунаујғунлуғларыны арашдырмагла бағ-
лы олуб, психи инкишафын һәрәкәтвәричи гүввәләри проб-
лемини һәлл етмәјә имкан верәр.

Совет психолоки, асынын һәмии саһәдә газандығы наилиј-
јәтләрдән бәһс едәрәк Д. Б. Елконин һағлы олараг көстә-
рир ки, өлкәмиздә јени нәслин тәрбијә вә тә’лим системи
гурулушунун стратекијасы психи инкишафын дөвләрләшди-
рилмәси проблеминин дүзкүн һәллингән чох асылыдыр;
јени инсан тәрбијәси исә коммунизм гуручулуғунун баш-
лыча мәсәләриндән биридир, чүнки „Инсанын өзүнү һәр-
тәрәfli инкишаф етдирмәдән коммунизм гуручулуғу кими
бөјүк бир иши ирәлиләтмәк мүмкүн дејилдир“.¹

Әсримизин башланғычындан кечән јетмиш беш илдән
артыг бир дөврдә инсанын һәм физики, һәм психи инкиша-
фы хејли сүр’әтләнмиш, әсаслы акселерасија баш вермиш-
дыр.² Бу да психи инкишафын дөвләрләшдирилмәси проблеминә
јенидән бахмағы, јаш дөвләрәни дәгигләшдирмәји тәләб
едир.

„ССРИ Иттифагынын вә мүттәфиғ республикаларын халг
маарифи ганунвәричилијинин әсаслары“ндан да психи инки-
шафын дөвләрләшдирилмәсинин инсан һағгында мүасир елмин
наилијјәтләринә әсасән даһа дәриндән тәдгиг етмәјин зәру-
рәти орталыға чыхыр.

¹ Сов. ИКП XXIV гурултайынын материаллары, Азәрнәшр, 1972-чи ил.
сәһ. 80.

² Азәрбајҹанда сон 40—50 ил әрзиндә физики инкишафын акселера-
сијасына даир марағлы тәдгигатларын бә’зи нәтичәләри беләдир: 1927-чи
илдә нисбәтән 1970-чи илдә 10—15 јашлы оғланларын бојҹа акселерасијасы
орта һесабла 4,1—9 фанз, чәкичә 13—26 фанз, гызларда исә мувафиғ
олараг 4,4—9 фанз вә 12,9—24 фанз тәшкил етмишдир. Т. Һ. Пүсәјнов
1970-чи илдә, К. Ј. Фәрәчова 1959-чу илдә, Т. М. Дашевски исә 1927-чи
илдә белә өлчүләр апармышлар. Бах: ССРИ-нин тәшкил олунмасында
50 иллијинә һәср олунмуш Загафазија педагожи институтлары физиолог-
ларынын XI елми конфрансынын материаллары. Бақы, 1972, сәһ. 167.

Психи инкишафын дөврләшдирилмәси саһәсиндә истәр совет, истәрсә дә харичи өлкә психологлары тәрәфиндән кеҗли тәдгигләр апарылмыш, хүсусилә совет психолокијасында бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмијјәтә малик нәтичәләр әлдә олунмушдур. Буна бахмајараг һәлә дә психи инкишафын дөврләшдирилмәси мәсәләси там һәлл олунмамышдыр.

Һазырда психи инкишафы дөврләшдирирәкән Л. С. Выготскинин, А. Н. Леонтјевин, Н. А. Менчинскајанын, С. Л. Рубинштейнин, Б. К. Ананјевин, С. С. Костјукун, сон илләрдә Д. Б. Елконинин, В. В. Давыдовун, А. А. Лјублинскајанын, А. В. Петровскинин вә В. А. Крутетскинин әсәрләриндә бу мәсәләјә кениш јер верилмиш, апарылмыш тәдгигатлар үмумиләшдирилмишдир.¹

Психи инкишафын дөврләшдирилмәсиндә башлыча мејар кими әсас фәалијјәт типии вә ушағын объектив варлыгла әсас мүнәсибәтләр системини гәбул едән психологлар (А. Н. Леонтјев вә онун әмәкдашлары) әввәлә фәалијјәтин нөвү илә типии арасында фәрғи мүйјән етмәјә чалышмышлар. Фәалијјәт типии дедикдә, шәхәсијјәтин инкишафына истигамәт верән вә мүйјән дөврдә әсас рол ојнајан фәалијјәт нөвләриндән бири баша дүшүлүр.

„Фәалијјәтин әсас типии“ндә үч чәһәт нәзәрдә тутулур:

а) Бу, елә фәалијјәтдир ки, дикәр фәалијјәт нөвләри һәммин формада јараныр, онун дахилиндә дәгигләшәр. Мәсәлән, мәктәбәгәдар јаш дөврүндә тә’лим фәалијјәти мәнз бағча јашлылар үчүн әксәр һалларда әсас фәалијјәт олан ојун формасында илк дәфә мејдана чыхыр, инкишаф едиб дәгигләшир.

б) Әсас фәалијјәт дедикдә—психи просесләрин тәшәккүл тапдығы вә ја јени шәкилдә дәјишилдији фәалијјәт баша дүшүлүр. Мәсәлән, фәал тәхәјјүл просеси илк дәфә ојун фәалијјәтиндә, мүчәррәд тәфәккүр—тә’лим фәалијјәтиндә тәшәккүл тапыр. Бунунла белә психи просесләр билаваситә әсас фәалијјәтдә дејил, һәммин дөврдә мөвчуд олан дикәр фәалијјәт нөвләри просесиндә дә баш верир. Мәсәлән, рәнкин мүчәррәдләшдирилмәси вә үмумиләшдирилмәси һәммин дөвр үчүн әсас фәалијјәт нөвү олан ојун просесиндә дејил, рәсм, рәнкли апликасија заманы баш верир.

¹ Бах: Д. Б. Елконин. «К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте», «Вопросы психологии», 1973-чү ил № 4, сәһ. 6—20.

в) Фәалијјәтин әсас типии—мүйјән инкишаф дөврүндә ушаг шәхәсијјәтиндә мүшаһидә олунан әсас психоложи дәјишкликләрин ән јахын шәкилдә асылы олдуғу фәалијјәт баша дүшүлүр. Мәсәлән, бағча јашлылар инсанларын давраһышынын ичтимай вәзифәләрини вә нормаларыны мәнз ојун фәалијјәтиндә мәннимсәјирләр.¹

Психи инкишафын дөврләшдирилмәси саһәсиндә сон вахтлар мәрһәлә (епоха), дөвр (период), фаза кими кејфијјәт кечидләри ајыр дедилир. Психи инкишафын мәрһәләләри адәтән әсас фәалијјәт типии вә әсас мүнәсибәтләр системинә көрә мүйјән едилир. Психи инкишафын дөврү дедикдә мүйјән типә аид фәалијјәт группундан (мәсәлән, билаваситә әмоционал үнәсијјәтдән әшјави-әмәли фәалијјәтә, ондан роллу ојуна, роллу ојундан тә’лим фәалијјәтинә вә и. а.) кечидлә мәнһудлашан инкишаф мүддәти баша дүшүлүр.

Һәр бир дөвр ики фазаја бөлүнүр: биринчи фаза—һазырлыг, икинчи исә кечид фазасы һесаб олунур. Бу мәсәләрин дәгигләшдирилмәси јаш психолокијасынын мүнүм проблемләри сырасында олуб, јахын кәләчәкдә даһа кениш тәдгигат ишләринин апарылмасы вәзифәсини ирәли сүрүр.

Мүасир дөврдә јаш вә педагожи психолокија дөврүн тәләбләринә ујғун бөјүк вәзифәләрин һәлли илә мәшғүлдур. Мәсәлән, 1980-чы илләрдә ушағын комплекс өјрәнилмәси кениш јер тутачаг, психологлар, физиологлар, кикијенисләр вә дикәр мütәхәссисләр ушағын психи чәһәтдән (зеһни, әхлағи, һисси-әмоционал) формалашмасынын там характеристикасыны вермәли олачаглар. Бунсуз XX әср ушагларынын акселерасијасыны изаһ етмәк, тәрбијәви тә’сир јолларынын мүйјәнләшдирмәк, јенијетмә вә кәнчлик дөврүндә психи инкишафын, хүсусилә зеһни инкишафла мәнәви инкишафын гејри-барәбарлијини изаһ етмәк олмаз.

Јаш вә педагожи психолокијанын перспектив вәзифәләри ичәрисиндә психи инкишаф сәвијјәсинин елми диагностикасы, инкишафын комплекс характеристикасынын һазырланмасы хүсуси гејд олунмалыдыр.

¹ А. Н. Леонтјев. Психиканын инкишаф проблемләри, М. 1972-чи ил, (русча) сәһ. 505.

ПСИХИ ИНКИШАФ ПРОБЛЕМИ

Марксизм-ленинизм шәхсијјәт һаггында әсил елми нәзәријјә жаратмышдыр. Бу нәзәријјә әсасән шәхсијјәт, мүйәжән ичтимаи-тарихи дөврдә јашајыб дүнјаны дәрк едән, ону мүйәжән истигамәтдә дајишән, фәалијјәт көстәрән конкрет, чанлы адам һесаб олунур. Шәхсијјәт, чох мүйәккәб бир варлыгдыр. О, јашадығы чәмијјәтин тарихи инкишафы илә дәјишир вә инкишаф едир. Чәмијјәтин мадди һәјат шәраити онун мадди аләмини, психоложи симасыны мүйәжән едир. Она көрә дә чәмијјәт харичиндә шәхсијјәт јохдур. Бу мәнәда шәхсијјәт, бир тәрәфдән ичтимаи-тарихи инкишафын мәнсулу, диқәр тәрәфдән ичтимаи инкишаф хадими һесаб олунур.

К. Марксын тә'биринчә десәк, шәхсијјәт, һәр шейдән әввәл, исти ганы олан адамдыр, вәтәнини мүдафиә едән әскәр-дир, чәмијјәтин үзвүдүр, аилә башчысыдыр, нәһәјәт, ән үмдәси—вәтәндашдыр. Шәхсијјәти, онун үмуми инкишафыны, шүүруну тә'јин едән чәмијјәтин ичтимаи варлыгыдыр. О, јашадығы јердән, замандан, һәјат шәраитиндән, фәалијјәтиндән асылы оларат өзүнәмәхсус фәрди-психоложи хүсусијјәтләрә, мүйәжән һәјат истигамәтинә вә дүнјакөрүшүнә малик олур. Елә буна көрә дә К. Маркс јазыр: „Инсанлар өз һәјатынын ичтимаи истеһсалында өз ирадәсиндән асылы олмајан мүйәжән, зәури мүнәсибәтләрә—өз мадди мәнсуллар гүвзәләри инкишафынын мүйәжән пилләсинә ујғун олан истеһсал мүнәсибәтләринә кирирләр. Бу истеһсал мүнәсибәтләринин мәчмуу чәмијјәтин игтисади гурулушуну, реал базиси тәшкил едир, һүгуги вә сијаси үстгурум бу базис үзәриндә јүксәлир вә мүйәжән ичтимаи шүүру формалары бу базисә ујғун олур. Мадди һәјатын истеһсал үсүлу үмумијјәтдә һәјатын ичтимаи, сијаси вә мәнәви просесләри үчүн шәрт өлүр. Инсанларын варлыгыны онларын шүүру мүйәжән етмир, әксинә, инсанларын ичтимаи варлыгы онларын шүүруну мүйәжән едир.“¹

¹ К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, Баки, 1953, I чилд, сәһ. 346.

Шәхсијјәт фәалдыр. О, ичтимаи әмәк фәалијјәти просесиндә керчәк аләмлә мүйәжән мүнәсибәтә кирир, шүүрлу фәалијјәт көстәрир, мубаризә апарыр, харичи аләми мәгсәдәмүвафиг шәкилдә дәјишдирир вә елә бу заман онун өзү дә дәјишир, инкишаф едир.

Шәхсијјәтин она аид олан даими вә дәјишмәјән хүсусијјәтләри онун ваһид, мүйәккәб структурасыны јарадыр. Шәхсијјәтин психоложи чәһәтдән өјрәнилмәси ики әсас елми вәзифәни өзүндә бирләшдирир. Бунлардан бири, һәр бир шәхсин структурасыны, лаһа доғрусук, ону башгаларындан фәргләндирән чәһәтләрин ашкар едилмәсидир. Диқәри исә, инсан шәхсијјәтинин там структурасыны тәшкил едән чәһәтләрин бир-бириндән ајрылмасыдыр.

Мүасир буржуа психологлары инсан шәхсијјәтинин структурасыны ики амиллә әлагәләндирирләр. Онларын фикринчә, бу амилләрдән бири биоложи, диқәри исә сосиоложи амилләрдир. Һәммин психологлар белә һесаб едирләр ки, инсан шәхсијјәти, „ендопсихика“ вә „екзопсихика“ олмагла ики јерә ајрылыр. Куја „ендопсихика“ инсан шәхсијјәтинин дахили механизмини тәшкил едир. „Екзопсихика“ исә шәхсијјәтин харичи аләмә мүнәсибәтини тә'јин едир. „Ендопсихика“ шәхсијјәтин гаврајыш, һафизә, тәрәккүр, тәхәјјүл просесләрини, о чүмләдән иради гүввә вә габилијјәтләрини өзүндә чәмләшдирир. „Екзопсихика“ исә шәхсијјәтин марагларыны, мејләрини, идеалыны, һиссләрини, формалашмагда олан билијини өзүндә әкс етдирир. Онларын фикринчә „ендопсихика“ биоложи, „екзопсихика“ исә сосиоложи факторларла шәртләнир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу факторлары бир-бириндән ајрылыгда көтүрмәк олмаз. Чүнки шәхсијјәт, һәм ичтимаи-сосиоложи, һәм дә анаданкәлмә биоложи амилләри өзүндә мүнәфизә едиб сахлајыр. Көрүндүјү кими, һаггында данышдығымыз нәзәријјәнин тәрәфдарлары биоложи вә сосиоложи амилләри бир-биринә гаршы гојурлар.

Јухарыда гејд олундуғу кими, шәхсијјәт, фәалијјәт просесиндә, мадди аләмлә гаршылыгы тә'сир заманы формалашыр.

Шәхсијјәт, инсанын конкрет ичтимаи-тарихи шәраитдә тә'ли-тәрбијә сәјәсиндә формалашмасынын нәтичә и һесаб олунур. Бәс шәхсијјәтин инкишафынын һәрәкәтвәричи гүввәси нәдир? Бу мәсәләнин һәлиндә ики истигамәт мөвчүдүр. Бунлардан бири биокенетик, диқәри сосиокенетик истигамәтдир.

Биоенетик истигамэт белэ һеса́б едир ки, инсан шәхси-
јәтинин инкишафы биоложи-анаданкәлмә факторларла мүә-
јән едилдир. Онларын фикринчә, куја инсанда тәбиғәтән јал-
ныз онун психи фәалијәтинин формалары дејил, онларын
мәзмунунун јаранма сырасы да програмлашдырылмышдыр.
Бунунла да биоенетик истигамэт инсанын шәхси фәаллы-
гыны инкар едир вә педагогу пассив шаһидә чевирид.

Сосиоенетик истигамәт исә шәхсијәтин инкишафына ону
әһатә едән сосиоложи мүһитин тәсиринин нәтиҗәси кими
бахыр. Бу истигамәт дә инкишаф едән шәхсијәтин шәхси
фәаллығыны инкар едир. Шәхсијәтин инкишафынын гану-
наујунлугларыны баша дүшмәк үчүн бу истигамәтләри ајры-
лыгда әсас көтүрмәк олмас, чүнки бунлардан һеч бири пси-
хи инкишафын һәрәкәтвәричи гүввәсини ашкар едә билмир.

Шәхсијәтин формалашмасынын мүрәккәб просесини мү-
вәфғәијјәтлә идарә етмәк үчүн психи инкишафын маһијә-
тини, ганунаујунлугларыны, механизм вә амилләрини бил-
мәк лазымдыр. Психи инкишафын һәрәкәтвәричи гүввәлә-
ринин ашкара чыхарылмасы, психи инкишафда мүхтәлиф
амилләрин, хүсусилә биоложи, сосиоложи амилләрин ролу-
ну арашдырмаг бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмијјәтә маликдир.
Бүтүн бу мәсәләләр нәзәри вә практик чәһәтдән алимләр
тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә изаһ олунур, ки, бунларын
бәзиләри һаггында әввәлдә бәһс олунуб.

Психи инкишафын маһијәтини изаһ етмәздән әввәл үму-
мијјәтлә инкишаф һаггында марксизм-ленинизм нәзәријјәси
илә таныш олаг.

Марксизм-ленинизм инкишафы көһнәнин мәһв олмасы,
јенинин јаранмасы, кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјиш-
мәләринә кечмәси, садәдәч мүрәккәбә, ашағыдан јухарыја
спирал хәтт бојунча даими һәрәкәт һеса́б едир. Лакин ин-
кишафын мәнбәји мәсәләсини марксизмә гәдәрки фәлсәфә
һәлл едә билмәмиш вә долашыб галмышдыр. Идеалист фи-
лософлара көрә инкишафа сәбәб ја објектив, мүтләг идеја
(објектив идеализм) вә ја фәрди инсан шүүрудур (субјек-
тив идеализм). Метафизик материалистләр исә сон нәтиҗәдә
инкишафын мәнбәјини материјадан харичдә олан мүәјјән бир
гүввәдә ахтарырдылар.

Мәсәләјә үмуми чәһәтдән јанашсаг, фәлсәфә тарихиндә
инкишаф һаггында ики башлыча концепсија олдуғуну көрә-
рик. Бу мәсәләнин изаһыны В. И. Ленин өзүнүн „Диалек-
тика мәсәләсинә даир“ адлы әсәриндә ашағыдакы кими изаһ
едир: „Инкишафын (тәкамүлүн) ики әсас (јахуд ики мүм-

күн? ја да тарихдә мүшаһидә олуна ики?) концепсијасы
бунлардыр: инкишаф кичилмә вә бөјүмә кими, тәкрар кими,
вә инкишаф әксликләрин вәһдәти кими (ваһидин икијә, бир-
бирини истисна едән әксликләрә бөлүнмәси вә бунларын
арасында гаршылыгы мүнәсибәт).

Һәрәкәтин биринчи концепсијасында өз һәрәкәт, онун
һәрәкәтвәричи гүввәси, онун мәнбәји, онун мотиви
көлкәдә галыр (јахуд бу мәнбә харичә кечирилдир—аллаһ,
субјект etc.). Икинчи концепсијада башлыча диггәт мәһз
„өз“ һәрәкәтин мәнбәјинин дәрк олунмасына јөнәл-
дилдир.

Биринчи концепсија өлкүндүр, солғундур, гурудур. Икин-
чиси—һәјатидир. Јалныз икинчи концепсија бүтүн мөв-
чудатын „өз һәрәкәтинин“ ачарыны верир; јалныз бу кон-
цепсија „сычрајышларын“, „тәдричилиkdә фәсиләнин“, „әкс-
лијә чеврилмәнин“, көһнәнин мәһв олмасынын вә јенинин
јаранмасынын ачарыны верир.

Әксликләрин вәһдәти (мүтабиглији, ејнијјәти, әвәзләнмә-
си) шәртидир, мүвәггәтидир, кечичидир, релјативдир. Инки-
шаф, һәрәкәт мүтләг олдуғу кими, бир-бирини истисна едән
әксликләрин мүбаризәси дә мүтләгдир.¹

Көстәрилән бу ики концепсијанын әсасында чисим вә һа-
дисәләрә јанашмаг үсулу, онлары өјрәнмәк үсулу дурур. Нә
гәдәр ки, биз, шејләри сүкунәт һалында вә чансыз шәкилдә,
һәр бирини ајрылыгыда, бирини башгасынын јанында вә би-
рини дикәринин ардынча тәдгиг едирик, әлбәттә, һеч бир
зиддијјәтә тәсадүф етмирик. Биз бурада анчаг мүәјјән хас-
сәләрә раст кәлирик ки, онларын да бир гисми үмумидир,
бир гисми фәрглидир вә ја һәтта бир-биринә аиддир. Со-
нунчу һалда онлар мүхтәлиф шејләрә хас олдуғларындан,
бунлар арасында һеч бир зиддијјәт олмур. Бу мүшаһидәмиз
чәрчивәси дахилиндә биз ади, метафизик тәфәккүр үсулу
илә дә кечинирик. Лакин елә ки, биз шејләри һәрәкәтдә,
дәјишмәkdә, гаршылыгы тә'сир шәраитиндә тәдгиг етмәјә
башлајырыг, о заман вәзијјәт тамаһилә дәјишир, биз дәрһал
зиддијјәтләрлә үз-үзә кәлирик. Һәрәкәт өзү зиддијјәтдир;
садәчә бир механики јердәјишмә јалныз она көрә баш верә
билир ки, чисим ејни бир анда һәм олдуғу јердә, һәм дә
башга бир јердә олур. Бу зиддијјәтин даим мејдана кәлмә-
си вә ејни заманда һәлл олунмасы мәһз һәрәкәтдир.²

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 38-чи чилд, Азәрнәшр, 1964, сәһ. 382.

² Бах: Ф. Енкелс. Аяги-Дүринг, сәһ. 113—114.

Доғрудан да биз харичи аләмә вә инсан тәфәккүрүнүн инкишафына нәээр салдыгда, бүтүн чисим вә һадисәләрин бир-биринә зидд олан ики тәрәфи: мүсбәт вә мәнфи, вахты кечмиш вә кәләчәји олан, өлүб кетмәкдә олан вә јени јаранан тәрәфләри олдуғуну көрүрүк. Мәһз бу тәрәфләр арасындакы мүбаризә инкишафын мәнбәјини тәшкил едир.

Марксизм-ленинизм инкишаф һаггындакы тә'лимини рәһбәр тутараг психи инкишаф вә онун тә'лимлә әлагәсинин бир сыра мәсәләләринин изаһына кечәк.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бәшәријјәтин тарихи инкишафы просесиндә инсанларын психикасында әмәлә кәлән дәјишикликләр, әслиндә бу нәсилләрин һәр биринин инкишафы просесиндәкә дәјишикликләрдә ифадә олунур. Дикәр тәрәфдән, һәр һансы бир нәслин нүмајәндәси олан ајрыча бир шәхсин фәрди инкишаф јолу, бәшәријјәтин бүтүн тарихи инкишафы илә бағлыдыр. Беләликлә, бәшәријјәтин тарихи инкишафы вә инсанын фәрди инкишафы просесиндә психиканын инкишафы, әслиндә һеч дә бә'зән тәсәввүр едилдији кими, ики паралел инкишиф хәтти олмајыб, ваһид просесин ваһид хәттинин гаршылыгы әлагәдә олан һәлгәләридир.

Ичтимаи мүнәсибәтләрин мәнсулу олан инсан, ејни заманда һәр шәјдән әввәл тәбии варлыгыдыр. О, бәшәр чәмијјәтинин спесифик хүсусијјәтләрини өзүндә топламыш олан организмдир. Ејни заманда, инсанын психи инкишафы үчүн мүһүм олан чәһәт бундан ибарәтдир ки, о, јә'ни психика инсан бејнилә мејдана кәлир вә онула да инкишаф едир. Даһа доғрусу, инсан доғуларкән өзүндән әввәлки нәсилдән кечән мүәјјән кејфијјәтләрә маликдир. Бу кејфијјәтләр онун физики вә психи инкишафы үчүн кениш имканлар ачыр. Баш верән бүтүн инкишаф вә дәјишмәләр исә бәшәријјәтин тарихи инкишафы нәтичәсиндә әлдә етдији мадди вә мә'нәви не'мәтләри мәнимсәмәсиндән асылыдыр.

Фәрди инкишаф просесиндә шүбһәсиз, јетишмә вә тә'лимин ролу аз дејил. Лакин әсил мәсәлә бунларын гаршылыгылы мүнәсибәтини мүәјјән вә изаһ етмәкдән ибарәтдир. Бу мәсәләнин һәлли психи инкишафын марксист-ленинчи мүддәасындан чох асылыдыр.

Көстәрмәк лазымдыр ки, ушаг әввәл јетишиб, сонра тәрбијә вә тәһсил алмыр. О, тәрбијә вә тәһсил ала-ала јетишир; башга сөзлә десәк ушаг, јашлыларын рәһбәрлији алтында бәшәријјәтин әлдә етдији наилијјәтләри өјрәнә-өјрәнә јетишир. Ушаг инкишаф едиб тәрбијәләнмир. О, тәрбијәләнә-тәрбијәләнә, охуја-охуја инкишаф едир. Даһа доғрусу, уша-

ғын јетишмәси вә инкишафы нәинки тәрбијә вә тә'лим просесиндә тәзаһүр едир, һәм дә бу просесдә баш верир. Ушағын психи инкишафынын әсас гануну бундан ибарәтдир.

Инкишаф вә тә'лимин, инкишаф вә тәрбијәнин вәдәти о демәкдир ки, бунлар ваһид бир просесин бир-бириндән асылы вә бир-биринә нүфуз едән тәрәфләридир. Инкишаф, тә'лим вә тәрбијәни шәртләндији кими, өзү дә онларла шәртләнир.

Әввәлдә бәһс олундуғу кими, инкишафын маһијјәтинин баша дүшүлмәсинә диалектик материализм нөгтеји—нәзәрдән јанашы дејә биләрик ки, ушағын, мәктәблинин психи инкишафынын һәрәкәтверичи гүввәләри мүрәккәб вә мүхтәлифдир. Инкишаф әксликләрин, дахили зиддијјәтләрин мүбаризәси, көһнә илә јени арасындакы зиддијјәт нәтичәси олдуғундан, бу, һәм дә тә'лим-тәрбијә просесиндә јараныр. Белә зиддијјәтләрә фәалијјәт просесиндә јаранан јени тәләбатларла, онларын едәнилмәси имканлары илә бағлы, о чүмләдән јашлылар, коллектив вә чәмијјәтин инкишаф едән тәләбилә психи инкишафын һазыркы сәвијјәси арасында олан зиддијјәтләри анд етмәк олар.

Көстәрмәк лазымдыр ки, һаггында бәһс олуан зиддијјәт јалныз кичик јаш дејил, бүтүн јаш дөврләри үчүн характерикдир. Лакин, һәмин зиддијјәтләр өзүнү көстәрдикдә, јашдан асылы олараг мүәјјән спесифик хүсусијјәтә малик олурлар.

Умумијјәтлә көтүрүлдүкдә, белә зиддијјәтләр, психи фәалијјәтин нисбәтән јүксәк сәвијјәсинин формалашмасы вәситәсилә баш верир. Нәтичәдә ушаг, јахүд мәктәбли психи фәалијјәтин нисбәтән јүксәк мәрһәләсинә кечир. Демәли, тәләбат едәнилдикдә зиддијјәтләр дә олмур. Ону да демәк лазымдыр ки, тәләбатын тә'мин едилмәси, јөнәлдилмиш фәалијјәт сәјәсиндә гәзанылан наилијјәт тәләбатын инкишафыны, нәһајәт, јени тәләбатын мејдана чыхмасыны шәртләндирир. К. Марксын дедији кими, едәнилмиш тәләбат, јени тәләбатын јаранмасына сәбәб олур. К. Маркс јазмышдыр: „Артыг тә'мин едилмиш олан илк тәләбат өзү, онун тә'мин едилмәси вә ону тә'мин етмәк үчүн әлдә олунмуш аләт јени тәләбат доғурур, јени тәләбатын мејдана кәлмәси дә илк тарихи фәалијјәтдир“¹.

Көстәрмәк лазымдыр ки, инсан тәләбаты даим дәјишиб инкишаф едәрәк зәнкинләшдији кими, ону тә'мин етмәк үчүн

¹ К. Маркс, Ф. Енкелс. Әсәрләри, IV чилд, сәһ. 18. (рус дилиндә).

көстәрилән фәалијәт дә дәјишир, инкишаф едир вә зәнкин-ләшир; бу да, чәмијјәтин вә онун һәр бир шәхсијјәтинин инкишафы үчүн зәмин јарадыр. Демәли, тәләбатын зәнкин-лији, онун өдәнилмәси инсан һәјәтинын долгун вә мәзун-ду олмасыны, онун даһа јүксәк инкишафыны тә'мин едир.

Һәлә вахтилә К. Маркс вә Ф. Енкелс капиталист истеһсалы инкишафынын инсан тәләбатыны инкишаф етдирдијини, јени тәләбатлар доғурдуғуну гејд етмәклә бәрабәр, һәмин истеһсал үсулунун истисмарчы синиф нүмајәндәлеринин өз тәләбатларыны өдәмәк үчүн бир тәрәфдән кениш мадди имканлар ачдығыны, диқәр тәрәфдән исә онларын тәләбатынын ејбәчәр һалда инкишаф етмәсинә, тәһриф олунмасына сәбәб'олдуғуну, зәһмәткешләрин тәләбатыны исә мәһдуд-лашдырдығыны, ону ән ибтидан, һејвани сәвијјәә ендирди-јини ајдын сурәтдә сүбут етмишләр. Лакин өлкәмиздә шәх-сијјәт вә онун чоһчәһәтли тәләбатынын гајғысына галмаг әсас јер тутур. Ејни заманда һәр бир фәрдин әмәји, чәмиј-јәт тәләбатынын өдәнилмәсинә хидмәт едир. Өлкәмиздә чә-мијјәтлә шәхсијјәт арасында гаршылыгы бирлик мөвчуддур.

Беләликлә, ушағын јашајыб инкишаф етдији ичтимаи һәјат, ону әһатә едән варлыг онда әмәјә, тә'лимә, елмә вә саирә саһәләрә аид формалашан тәләбатын тә'мин едилмә-синә кениш имканлар јарадыр.

Инкишафын әсасында организмлә мүһит арасындакы гар-шылыгы тә'сир дурур. Бу гаршылыгы тә'сирин физиоло-жи механизми көркәмли рус вә совет физиологлары—И. М. Сеченов, академик И. П. Павлов вә онун шакирдләр-и тәрәфиндән өјрәнилмишдир. Диқәр тәрәфдән, И. П. Пав-лов чанлыларын али синир фәалијјәти ганунларыны ашкар етди. Бу тәдгигләр чанлыларын ин'икас фәалијјәтинин вә онун инсанларда спесифик хүсусијјәтләринин әсил матери-алистчәсинә елми изаһыны верди.

А. Г. Иванова—Смоленски, Н. И. Красногорски, А. Р. Лу-рија, П. К. Анохин вә бир сыра башга алимләр исә өз тәд-гигатлары илә ушагда, онун инкишафынын мүхтәлиф мәр-һәләләриндә рефлектор фәалијјәтин хүсусијјәтләрини вә дәјишилмәсини ашкар етдиләр. Бунунла әлагәдәр олараг А. А. Лјублинскаја ушагла мүһит арасындакы гаршылыгы тә'сирин механизмини изаһ етмәјә имкан верән рефлектор нәзәријјәнин әсас мүддәаларыны групплашдырыр вә изаһ едир. А. А. Лјублинскајанын фикринчә, бу мүддәалар аша-ғыдакылардыр:

1) Көрпә, харичи мүһитин гычыгландырычыларынын тә'

сиринә мүәјјән һәрәкәтләрлә чаваб верир. Гычыгландыры-чыларын тә'сиринә олан бу чаваблар, организм үчүн вачиб, һәјәти әһәмијјәт кәсб едир (ушағын али исти бир әшјаја тохундугда ону чәкмәси, јахуд ишығын тә'сир етмәсилә көз бәбәјинин даралмасы кими һәрәкәтләр чаваб реакцијасына мисал ола биләр).

2) Садә, шәртсиз рефлексләр әсасында шәрти рефлекс-ләр формалашыр. Мәсәлән, ушаг, онун үчүн һәјәти әһәмиј-јәтә малик олмајан гычыга да чаваб вермәјә башлајыр. Ејни заманда ујғун гычыгландырычынын тәкрары нәтичәсиндә (мәсәлән, һәкимин ағ халаты) һәр һансы һәјәти әһәмијјәтли гычығын тә'сири—мөһкәмләндирмәси (мәсәлән, ијнәнин ағ-рысындан, јахуд дәрманын ачы тә'сириндән) илә ушаг шәрти гычыгландырычыја чаваб вермәјә башлајыр. Мәсәлән, ағ ха-лат, ушаг үчүн ијнәнин тә'сири һаггында хәбәрдаредичи сиг-нал олур.

3) Шәрти рефлексләрин әмәлә кәлмәси, инсанын бејин габығында мүвәггәти синир рабитәләринин (ассосиасијяла-рын) јаранмасыдыр. Бу рабитәләр, инсанын әлдә етдији би-ликләрин мадди әсасы олур.

Тәдгигатларла сүбут олунмушдур ки, ушаг һәлә ана бәт-ниндә рүшәјм һалында икән онун синир системи әмәлә кә-ләрәк инкишаф етмәјә башлајыр. Әввәлчә синир системинин ашағы шө'бәләри, сонра исә али шө'бәси—баш бејин јарым-күрәләри әмәлә кәлир.

Беләликлә, мүстәсна чевиклијә малик синир системи ушаг доғудан заман психиканын инкишафы үчүн зәрури мадди әсас ола биләчәк сәвијјәә чатыр. Бу инкишаф һәм кәмиј-јәт, һәм дә вәзифә е'тибары илә доғуландан сонра да, һәјат шәраити вә фәалијјәтин тә'сири илә давам едир.¹ Демәли, ушаг бөјүдүкчә, онун бејин габығында синир рабитәләри дә чоһалыр вә мүрәккәбләшир.

4) Һејванларын вә инсанларын бүтүн фәалијјәтләри ики әсас синир просесинин—ојанма вә ләнкимәнин функцијасына әсасланыр.

5) Харичи аләмин чисим вә һадисәләринин биләваситә тә'сири кичик ушаг үчүн дә харичи гычыгландырычылар һесаб олунурлар. Бураја: ишыг, күләк, һаванын вә ја сујун тәмпәратуру вә с. аид едилә биләр. Бүтүн бу гычыгланды-рычыларын јаратдығы ојанмалар һисс үзвләринин (анализа-

¹ Бах: М. Мәһәррәмов. Психолокија. Али мәктәбләр үчүн дәр-лек, Бақы, 1968, сәһ. 352—353.

торларын) көмәжилә гавранылыр. И. П. Павлов онлары биринчи сигнал системинин сигналлары адландырыр.

Јашынын икинчи илиндә сөз, ушаг үчүн гычыгандырычы ролуну ојнаыр. Бу дөврдә сөз сигналы, артыг үмумиләшдиричи характер дашымаға башлыыр. Сөзүн үмумиләшдиричи тәбиәти инсанын һәјатда илк дәфә растлашдығы вә онун үчүн јени олан гычыгандырычылары әкс етдирмәсилә бағлыдыр. Бир гычыгандырычы кими сөз, академик И. П. Павлов тәрәфиндән сигналларын сигналы адландырылыр. О, јазырды ки, сөз, инсанлар үчүн, һејванларла үмуми олан бүтүн башга гычыгандырычылар кими, керчәк шәрти гычыгандырычыдыр; лакин, бунларла бирликдә, о, һеч бир башга гычыгандырычыларын чата билмәјәчәји дәрәчәдә кениш әһәтәјә маликдир. Икинчи сигнал системинин сигналлары олан сөзләр, ајры-ајры конкрет чисимләри дејил, охшар чисимләр групуна аид олан үмуми чисимләр һаггында тәсәввур јарадыр вә мәфһумлары ифалә едир.

Психологлардан А. Р. Лурија, Д. Б. Елконин, А. А. Лјублинскаја, физиологлардан исә О. П. Капустник, А. Г. Иванова—Смоленск, Н. И. Красногорски вә башгалары апардыглары тәдгигатларла бир сыра нәтичәләрә кәлмишләр. Онларын фикринчә, сөз сигналлары илә јаранан рабитәләр, чисимләрин билаваситә тәсирилә әмәлә кәлән рабитәләрә нисбәтән даһа тез јараныр. Сөз васитәсилә әмәлә кәлән рабитәләр исә даһа давамлы олур.

Бағча јашына гәдәрки дөврдә сүрәтлә һәјата кечиридән нитгин ушаг тәрәфиндән мәнимсәнилмәси, ушағын ону әһәтә едән мүнһитлә гаршылыглы әләгәсини кәскин сурәтдә дәјишдирир.

6) Синир рабитәләринин јаранмасы, мұһафизә едилмәси, сөнмәси вә бәрпа олунмасы, ојанма вә ләнкимә просесләринин гаршылыглы мұнасибәтилә тәјин едилир. Н. Ј. Введенски, И. М. Сеченов вә И. П. Павлов тәрәфиндән ашкар едилмиш бу әсас синир просесләринин гаршылыглы тәсири психи һадисәләрин физиоложи әсасыны баша дүшмәјә имкан верир.

7) Н. А. Бернштејн вә П. К. Анохинин рус физиологу И. М. Сеченовун идејаларына әсасланан тәдгигләри сүбүт едир ки, организмдин рефлексор фәалијјәти, рефлекс гөвсү схеми үзрә дејил, даирәвари схем үзрә һәјата кечирилер. Организм гычыға чаваб вермәклә өз реаксиясынын нәтичәси вә онун сәвијјәси һаггында мәлүмат әлдә едир. Белә ки, әләгә, али чанлыларла јашамалары үчүн нисбәтән мәгсәдмү-

вафиг реаксиялар сечмәјә имкан верир. Организм үчүн әһәмијјәтсиз, һәтта зәрәрли олан реаксиялар тәкрар олунмур. Мәсәлән, дөрд јашлы ушаг итин она јахынлашдығыны көрдүкдә еһтијатла јолун о бири тәрәфинә кечир.

8) Ушағын мүәјјән ардычыллыглы, узун мүддәт ејни шәкилдә чаваб вердији бу вә ја дикәр гычыгандырычылар тәсири етдикдә бејин габығында онун ардычыл иши сәјәсиндә һәмишә бири дикәрини әвәз едән ојанма вә ләнкимәнин ујғун сәһәси јараныр. Башга сөзлә десәк, баш бејин јарымкүрәләри габығы харичи аләмдән вә организмдин дахили мүнһитиндән гәбул етдији гычыглары, малик олдуғлары систем вә ардычыллыг үзрә тәркиб едир, бирләшдирир, бу чүр системә мұвафиг олараг организмдин чаваб фәалијјәтини һәјата кечирир вә баш бејин габығынын фәалијјәти мүәјјән систем үзрә чәрәјан едир. Шәрти рефлексләрин мөһкәмләнмиш белә системи динамик стереотип адланыр. Мәсәлән, әкәр ушаг һәмишә ејни вахта дејидирилисә, јахуд она едилән көмәк үчүн јодашына тәшәккүр етмәк тәләб олунурса, бу, ушағда мүсбәт вәрдишләрин јаранмасына сәбәб олур. Тәлим вә тәрбијә просесиндә исә ушағларда белә динамик стереотипләрин јарадылмасы мүнһүм әһәмијјәтә маликдир.¹

Беләликлә, ушағла ону әһәтә едән мүнһит арасындакы гаршылыглы тәсиридин механизмини изаһ етмәкдә рефлексор нәзәријјәнин әсас мүддәаларынын мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Ушағын психи инкишафынын ганунаујғунлуғларынын өјрәнилмәси һәм нәзәри, һәм дә тәчрүби әһәмијјәтә маликдир. И. М. Сеченовун фикринчә, тәбии-елми вә үмуми фәлсәфи вәзифәнин һәллиндә ушағын әгли инкишафынын өјрәнилмәси зәруридир.

Практик планда ушағын психи инкишафынын ганунаујғунлуғларынын өјрәнмәк—ушағларда тәлим-тәрбијә ишләринин дүзкүн тәшкили үчүн зәруридир. К. Д. Ушински кәстәрирди ки, әкәр педагогика инсаны һәртәрәфли, бүтүн мұнасибәтләрдә тәрбијә етмәк истәјирсә, һәр шәјдән әввәл инсанын өзүнү һәртәрәфли өјрәнмәлидир. Бу мүддәә совет педагог вә психологларынын әсәрләриндә әртәрәфли ишыгландырылмышдыр. Ушағын психи инкишафынын ганунаујғунлуғларынын өјрәнилмәси, шәхсијјәтин ләзымы истигамәтдә вә һәртәрәфли инкишафы үчүн мүнһүм шәртдир.

Ушағын психи инкишафы үчүн белә бир чәһәт мүнһүм-

¹ Бах: А. А. Лјублинскаја. Детская психология. Москва, 1971, стр. 61—65.

дүр ки, о, jə'ни ушаг, мүэјјән тәбии имканларла, хүсуси гурулуша малик синир системи илә дүнјаја кәлир. Бу тәбии кејфијјәтләр исә онун инкишафы үчүн кениш имканлар ачыр. Һәмин имканлардан истифадә, даһа дүрүстү, онларын әсасында психи кејфијјәтләрин инкишаф етдирилмәси тәлимлә сыхы сурәтдә әлагәдардыр. Башга сөзлә десәк, шәхсијјәтин инкишафыны тә'мин едән ики мүһүм чәһәт вардыр: тәбии имканлар вә онларын инкишафыны тә'мин едән тә'лим. Бу ики чәһәт сых вәһдәтдәдир вә бир-биринә гаршылыгы тә'сир едир. Онларын әлагә вә мүнәсибәтләрини мүэјјән етмәјин елм үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу мәсәләнин изаһына кечмәздән әввәл, инкишафын факторлары вә бу сәһәдә һәм буржуа, һәм дә совет психолокијјасында мөвчуд олан бә'зи фикирләр һаггында гыса шәкилдә мә'лумат верәк.

Инкишафын сәбәбини билмәк вә һәр бир факторун әһәмијјәтини тә'јин етмәк үчүн инкишаф просесинә диалектик-чәсинә баһмаг лазымдыр. Бунун үчүн һәр шейдән әввәл ирсижјәт вә мүһит анлајышларынын мәзmunуна диггәт јетирәк.

Мә'лумдур ки, ирсижјәтин баша дүшүлмәси вә онун ушағын психи инкишафында әһәмијјәти мүбәһисәли мәсәләләрдән бири һесаб олунур. Бир сыра буржуа психологу (Ст. Һолл, Клапаред, Селли, Бүлер, Мејли вә башгалары) белә һесаб едирди ки, ирсижјәт, һазыр һалда нәслән верилән мараглар вә характер әламәтләридир.

Ушағын психи инкишафында биоложи факторлары әсас көтүрәнләр бир сыра мәшһур адамын тәрчүмеји—һалындан истифадә еләрәк, белә бир нәтичәјә кәлирләр ки, бә'зи аиләләрин талантлыгы—jə'ни јашлыларын габилитетинин ушагларла верилмәси ирсижјәтлә әлагәдардыр. Һәтта онлар Иоһан Бахы, Мотсарты вә башга көркәмли шәхсијјәтләри мисал кәтирирләр. Һәгигәтән, Бахын аиләсиндә 18 нәфәр көркәмли мусигишүнас јетишмишдир. Јахуд, Азәрбајчанын опера сәнәтинин баниси, бөјүк мусиги нәзәријјәчиси, севимли бәстәкарымыз Үзејир Һачыбәјовун нәслиндә бир сыра көркәмли мусигишүнас вардыр.

Көстәрмәк лазымдыр ки, белә фактлар һеч дә ирсижјәтин һәлледици ролуну тәсдиг вә мүдафиә едән истисмарчы синфин нүмәјәндәләринин фикрини тәсдиг етмир, чүнки онлар белә фактларын аилә башчысынын өз өвладларына көстәрдији дүзкүн вә гүввәтли тәрбијәви тә'сирини унудурлар.

Ч. Дарвинин идејасыны давам етдирән совет биологлары Н. И. Вавилов, И. В. Мичурин, В. Р. Вилјамс, даһа сонра

женетика нүмәјәндәләри ирсижјәт ганунларыны диалектик-материалист истигамәтдә изаһ етмишләр.

Көркәмли алим, биоложи елмләрин инкишафында бөјүк бир дөвр ачан Ч. Дарвин (1809—1882) ирсижјәт вә дәјишкәнлик һадисәләринин өјрәнилмәсиндә дә мисилсиз рол ойнамышдыр. О, биолокијада үзви әләмин сабитлизи, дәјишилмәмәси һаггында һәким сүрән метафизик дүнјакөрүшүнә өзүнүн материалист тәкамүлүн тә'лимилә зәрбә вурду. Дарвин белә һесаб едирди ки, тәкамүлүн һәрәкәтверичи гүввәси тәбии сечмәдир. Тәбии сечмә исә дәјишкәнлик вә ирсижјәт һадисәләринә истинад едир. Ч. Дарвин ирсижјәт вә дәјишкәнлик һадисәләрини илк дәфә тәдгиг едиб бир сыра ганунаујунлулар ашкара чыхармышдыр.

Психи инкишафда ирсижјәтин һәлледици ролуну инкар едән мүтәрәгги рус педагоглары мүһитин һәлледици шәрт олмасыны гејд едирдиләр. Һәлә вахты илә А. Н. Радишев, сонра В. Г. Белински, А. И. Кертсен, Н. Г. Чернышевски, Н. А. Добролюбов вә К. Д. Ушински тәсдиг едирләр ки, ушаг анадан хејирхәһ вә әзәзил, ағыллы вә ја ағылсыз доғулмур, о, бу хүсусијјәтләрә јашадығы мүһитин тә'сирилә јијәләнир.

Елә бу мәсәлә илә әлагәдар олараг Алмәнијада 20-чи илләрин көркәмли ушаг психологларындан һесаб олунан В. Штерн конверкенсия (јахынлашдырмаг) нәзәријјәсини ирәли сүрүр. Бу нәзәријјәјә көрә ушағын инкишафына бир тәрәфдән характер әламәтләри вә ирси габилитетләрин јетишмәсини тә'мин едән биоложи амилләр, диқәр тәрәфдән ушағы әһәт едән харичи мүһит тә'сир көстәрир. Инкишафын бу ики хәтти һарадаса чаршазлашыр, башга шәкилдә десәк, конверкенсия баш верир. Бу мәсәләдә охшар мөвге тутан психологлардан бири дә Исвечрә психологу Ж. Пиажедир. О, белә һесаб едир ки, ушағын инкишафы бу просесин өзүнә табе олан дахили ганунларла әлагәдардыр. Онун фикринчә, тә'лимин тәнзим едилмәси үчүн мәнз инкишафын сәвијјәси әсас көтүрүлмәлидир. Бунунла да Пиаже тә'лимин инкишафетдиричи тә'сирини көлкәдә бурахыр. Пиаже етираф едир ки, инкишафын кедишинә ушағын јашадығы ичтимай мүһитин дә тә'сири вардыр. Лакин мүһит јалныз биоложи факторун тә'сирини тә'мин едән шәртдир. Шүбһәсиз, мәсәләнин бу шәкилдә баша дүшүлмәси кифәјәтләндиричи дејил, чүнки бурада мүһит, ирсижјәт вә тәрбијә факторларынын ушағын психи инкишафында роуду һәртәрәfli ајдынлашдырылмыр.

Гејд етмэк лазымдыр ки, Јени догулмуш ушаг һәјата элибош кәлмир, Демәли, ушаг доғуларкән бир сыра анатомик-физиоложи хүсусијјәтләрә малик олур ки, бунлар да онда бу вә ја дикәр габилијјәтин мүваффәғијјәтлә инкишафына тә'сир көстәрир. Белә анатомик-физиоложи хүсусијјәтләрә тәбии имканлар дејиләр.

Инсанын психи инкишафы үчүн тәбии, биоложи илкин шәртләр зәруридир. Бунуна јанашы, психи инкишаф үчүн мүәјјән сәвијјәдә биоложи тәкмиллик, инсан бејни, синир системи әсас шәртдир. Тәбии хүсусијјәтләр психи инкишаф үчүн бир сәбәбдир, фактордур, лакин һәрәкәтверичи гүввә дејил вә психи инкишафа мә'лум дәрәчәдә тә'сир көстәрирләр. Әввәла, онлар психи хүсусијјәтләрин инкишафынын мүхтәлиф јол вә васитәләрини шәртләндирир. Өзлүјүндә инсанын синир системи шәхсијјәтин һеч бир психи хүсусијјәтини тә'јин етмир. Икинчиси, тәбии имканлар инсанын һәр һансы саһәдә жүксәк мүваффәғијјәт сәвијјәсинә дә тә'сир көстәрә биләр. Мәсәлән, мусиги габилијјәтинин инкишафы үчүн мүвафиг тәбии имканлара малик олан ушаг, бүтүн башга ејни шәраитдә мусиги саһәсиндә тез инкишаф едәр вә һәтта жүксәк мүваффәғијјәтә наил ола биләр. Лакин белә тәбии имканлара малик олмајан ушагларда бу чәһәт өзүнү көстәрмир. Бу мә'нада габилијјәтләрин инкишафынын имканларына малик олуб-олмамаг е'тибарилә инсанлар бир-биринин ејни дејил. Гејд олунан мүддәә бирбаша шәхсијјәтин инкишафы һаггында марксист-ленинчи тә'лимдән нәш'әт едир. Буна көрә дә габилијјәтләрин диалектик-материалист анлајышы инсанлар арасындакы фәрди фәргләрин олдуғуну инкар етмир.

Демәли, ушағын психи инкишафында тәбии имканлар мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир, лакин һәлледици рол ојнамыр. Һазырда бир тәрәфдән тә'лим вә тәрбијәнин вәдәти, дикәр тәрәфдән психи инкишаф проблеми һәм совет, һәм дә харичи өлкә психологлары тәрәфиндән кениш мүзакирә мөвзусуна чеврилмишдир. Инкишаф мәфһуму алтында адәтән ики мүхтәлиф, лакин бир-бирилә сых сурәтдә бағлы олан һадисәләр категоријасы баша дүшүлүр:

1. Бејнин үзви, анатомик-биоложи гурулушунун јеткин-ләшмәси.

2. Психи (ән чох әгли) инкишафын мүәјјән инкишаф динамикасы, өз нөвбәсиндә әгли јеткинлик.

Шүбһәсиз, әгли инкишаф бејин гурулушунун биоложи чәһәтдән јеткинлијиндән асылдыр. Бу фактын да тә'лим-

тәрбијә ишиндә нәзәрә алынмасы зәрурәт тәшкил едир. Белә олдуғу һалда тә'лим, һеч дә бејнин үзви јеткинлијини нәзәрә алмаја билмәз. Бу мә'нада биз мәшһур Америка психологу Ч. Брунерин һәр ушаг инкишафын истәнилен мәрһәләсиндә (истәнилен јашда) әкәр һәмин јаш үчүн оптимал олан тә'лим методики васитәләри тапылыбса, әкәр о јахшы тә'лим едилирсә, истәнилен материалы тамамилә мәним-сәјә биләр мүддәасы әлбәттә, тә'лим үсулларынын әһәмијјәтини жүксәк гижмәтләндирирмәк нөгтеји—нәзәрдән зәрури олса вә шакирдләрин әгли инкишафында тә'лим процесинин һәлледици рол ојнадығыны гәбул етсә дә, ушағын јаш һүдудларыны силиб атыр. Буна көрә дә Ч. Брунерин һәмин фикри илә разылашмаг олмаз.¹

Ејни заманда, бејин гурулушунун үзви чәһәтдән јеткин-ләшмәсиндә мүһит, тә'лим вә тәрбијәнин ролуну тамамилә инкар едиб, онун сырф биоложи ганунун нәтичәси һесаб олунмасы дүзкүн дејил. Мүһит, тә'лим—тәрбијә вә мүвафиг тәһрин бејин гурулушунун үзви чәһәтдән јеткинләшмәсини шәртләндирир. Буна көрә дә, мәсәлән, биз ушағын әгли инкишафындан данышдыгда белә һесаб едир ки, бу процес бејнин биоложи чәһәтдән јеткинлији илә бирликдә баш верир.

Мүасир биоложија елми сүбут едир ки, организмлә мүһит бирлик тәшкил едир. Буна көрә дә „мүһит“ анлајышына организм инкишафыны баша чатдыран бүтүн шәраитин мәчмусу дахил едилир. Лакин мүхтәлиф шәраитин ајры-ајры вахтларда организм инкашафына тә'сири ејни дејил. Буна ән чох тәбии вә ичтимаи мүһитдә ушағын инкишафыны өјрәнәркән мүшаһидә етмәк олар.

Мә'лумдур ки, тәбии мүһит ушағын инкишафына тә'сир едир. Белә бир суал орталыга чыха биләр: тәбии мүһит ушағын бир шәхсијјәт кими формалашмасына билаваситә вә бирбаша тә'сир едә биләрми? Шүбһәсиз, белә бир мүддәаны тәсдиг етмәк дүзкүн олмазды, чүнки идејалар, мараглар, әгл, һисс билаваситә һаванын тә'сириндән, иглимдән, јахуд битки өртүјүндән асылы дејил. Амма тәбии мүһит ушаг психикасына долајы јолла, һәјатын чисим вә һадисәләринин тә'сири формасында вә с. тә'сир едир.

Ушағын психи инкишафында сосиоложи мүһитин ролуну да гејд етмәк лазымдыр. Һәр бир ушағын јашадығы сосио-

¹ Бах: Ә. Бајрамов. Шакирдләрдә әгли кејфијјәтләрин инкишаф хүсусијјәтләри. Баки, 1967, сәһ. 7.

ложи мүнүт бир нечә зонаја бөлүнүр. Бу зоналардан ушаға эн жахыны вә биринчиси аилә һесаb олунур. Кениш зонаны ушағын јолдашлары, тәрбијәчиләр, эн кенишини исә ичтмаи мүнүт тәшкил едир. (Бу зонада идејалар, дүнјакөрүшү, давраныш, китаб, гәзет, радио, кино, телевизор, адәт вә ән'әнәләрин вә с. ролу бөјүкдүр).

Ичтимаи мүнүтдә ушағын психи инкишафына јалныз индики дејил, кечмиш вә кәләчәк һадисәләр, идејалар, фактлар да тәрбијәдичи тә'сир кәстәрн.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, ушағын психи инкишафына әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир кәстәрән факторлардан бири дә ушағын дүшдүјү микро вә макро мүнүтдә она јахын олан адамларын тә'сиридир. Кичик јашлы ушаглар үчүн јахын шәхс, јухарыда дедијимиз кими, аилә үзвләри, мәктәбдиләр үчүн мүәллим коллективи, синиф коллективи, ичтимаи тәшкилатлар вә с. һесаb олунур.

Ушағын психи инкишафынын бир фактору кими ичтимаи мүнүтин нә кими хүсусијјәтләри мөвчуддур? Бу суала А. А. Лјублинскаја белә чаваб верир ки, аилә тарихи характер дашыјыр. Белә ки, о, ичтимаи формасијаларын бир-бирини әвәз етмәсилә әлағәдар дәјишилир. Ушаға эн јахын олан мүнүт, јә'ни аилә, чәмијјәтин ирәли сүрдүјү вәзифәләри, тәләбләри, габагчыл идејалары вә с. она (ушаға) мүх-тәлиф шәкилдә мә'лумат верир, ашылајыр. Дикәр тәрәфдән, харичи мүнүт даима дәјишмәдәдир. Она көрә дә бурада баш верән дәјишиклик, нисбәтән гүввәтли шәкилдә ушаға јахын олан зонада өзүнү кәстәрн вә ондан һәмни мүнүтә тез ујғунлашмағы тәләб едир. Бүтүн бунлар исә ушағын психи инкишафыны шәртләндирир.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, харичи шәраит, мүнүт кичик ушаглар, јенијетмәләрә, кәнчләрә мүх-тәлиф шәкилдә тә'сир кәстәрир. Елә буна көрә дә ушагларын психи инкишаф ганунуну мүрәккәб адландырмаг олар, чүнки психи инкишафын өзү мүрәккәб вә бир-биринә зидд дәјишикликләр просеси һесаb олунур. Белә ки, бу инкишафын чохчәһәтлн вә мүхтәлиф факторлары, јухарыда дедијимиз кими, хүсуси илә тә'лим-тәрбијә ајры-ајры фәрди хүсусијјәтә малик ушагларә мүхтәлиф шәкилдә тә'сир кәстәрә биләр.

Беләликлә, совет психолокијасы белә һесаb едир ки, инсанын психи хүсусијјәтләринин инкишафы вә формалашмасында әсас, һәлләдичи ролу инсанын ичтимаи тәчрүбәси, һәјат тәрзи, фәалијјәти вә тә'лим-тәрбијәси ојајајыр. Сөзүн

кениш мә'насында мүнүт вә мәгсәдли тә'лим-тәрбијә инсанын психи хүсусијјәтләрини формалашдырыр, лакин ону мәншә е'тибарилә шәртләшмиш вә јалныз һәр һансы илк фактын тәзаһүрүнүн шәрти һесаb етмәк олмаз. Чүнки:

1. Инсан фәалдыр, о, пассив дејил. Она көрә дә һәјатын харичи шәраити, харичи тә'сир инсанын психикасыны өз-өзүнә дејил, мүнүтлә инсан арасындакы гаршылыгы тә'сир, фәалијјәт просеси васитәси илә формалашдырыр.

2. Психиканын инкишафы, нәтичә е'тибары илә һәм дә харичи тә'сирләрдән асылдыр. Ејни заманда, бу инкишафы биләваситә харичи мүнүтин шәрти олмасы нәтичәсини чыхармаг дүзкүн олмазды. Шәраит вә мүнүт һәмишә инсанын һәјат тәчрүбәси, шәхсијјәти, фәрди психи хүсусијјәтләри вә и. а. әһатә едән, адәтән „дахили шәраит“ дејилән мүнүм амил васитәсилә тә'сир едир.

3. Инсан, бир фәал варлыг кими, өз шәхсијјәтинин мүасир тәләбә ујғун олараг формалашдырмагда өзүнүтәрбијә үсулундан да истифадә едә биләр. Лакин өзүнүтәрбијә просеси бизи әһатә едән мүнүтдән ајрылыгда мүмкүн олмадығы үчүн бу просесдә дә мүнүтин биләваситә тә'сири өзүнү кәстәрмәлидир.

* *

Инди исә психи инкишаф һаггында һәм буржуа, һәм дә совет психолокијасында мөвчуд олан бә'зи нәзәријјәләр һаггында гыса мә'лумат верәк.

Психи инкишаф һаггында нәзәријјә ирәли сүрәнләрдән бири Австрија психологу К. Бүлердир. Бүлерин фикринчә, инкишаф мәфһумуна ики шеј дахилдир. Бунлардан бири башлангыч формасында олан имканлар, дикәри исә онун һәјата кечирилмәси планыдыр. Бүлер кәстәрир ки, фәрдләр јаранаркән өзләри илә бирликдә имканлар да кәтирирләр. Онларын һәјата кечирилмәси планы исә мүхтәлиф ганунларын мәчмусундан ибарәтдир. Инкишаф нәзәријјәсинин вәзифәси исә бу ганунлары тапмагдыр. Бүлер имкан мәсәләсиндән данышаркән үмумијјәтлә дүзкүн һәрәкәт етмиш олур. Лакин Бүлер бурада мүртәчә нәзәријјә кәлиб чыхыр вә нәтичәдә тәрбијәнин ролуну инкар едир. Бунула јанашы Бүлер инкишафын сәбәб әлағәсини өјрәнмәкдән имтина едир вә нәтичәдә өзүнү јеканә елми истиһад нөгтәсиндән мәһрум етмиш олур. Бүлерин фикринчә, ушағын јалныз әгли дејил, әхлаги чәһәтдән инкишафы да ирсиијјәтлә тә'јин олунур.

Инкишаф хаггында мўәжән елми нәтичәә кәлә билмәјән нәзәријјәчиләрдән бири дә Арнолд Кезеллдир. Кезелл организмдин инкишафыны онун бөјүмәси илә ејниләшдирир. Бу мәнада „бөјүмә“ мәфһуму тәбиәт вә чәмијјәтин бүтүн һадисәларинә шамил едилир, онларын кејфијјәтләри исә рәдд олунур.

Кезелл бөјүмә¹ проблеминә мұхтәлиф нөгтеји—нәзәрдән јанашыр. Бүтүн һалларда о, һәмин просесин маһијјәтини гијмәтләндирәркән кәмијјәт ме'јарындан чыхыш едир. Кезелл инкишафа тәдричи кәмијјәт артымы әләмәтләринин топланмасы кими бахыр. Она көрә дә Кезеллин топләдығы бүтүн фактик материаллар өз әһәмијјәтини итирмиш олур.

Инкишаф проблемини һәлиндә өз-өзүнү долашдыран психологлардан бири дә Коффкадыр.² О, инкишафда ики чәһәти көрүр; даһа доғрусу, инкишафын ики формасыны габул едир. Коффка бу формалардан бирини инкишаф (бөјүмә) вә ја јетишмә, дикәрини исә инкишаф (бөјүмә) вә ја тәлим адландырыр. Көрүндүјү кими, Коффка тәлимдин инкишафа кәтириб чыхардығыны көрүб, ону аз гала инкишаф адландырыр.

Мәлум олдуғу кими, бөјүмә вә јетишмә елә просесләрдир ки, бунлар фәрдин ирси хүсусијјәтләриндән дә асылыдыр. Јетишмәнин әксинә оларга тәлим просесиндә фәрдин газандығы мўәжән һәрәкәтләр әсасында онун иш габилијјәтинин формалашмасы баша дүшүлүр. Беләликлә, биз инкишафын өзүндә зиддијјәтләрлә—ирси вә һәјатда газанылмыш кејфијјәтләрлә гаршылашмыш олуруғ.

Көрүндүјү кими, Коффка нәинки бунларын арасындакы зиддијјәтләрин барышмаз олмасы мәсәләсини, ејни заманда психи инкишафын икили формасындан чыхыш едиб, онларын һәрәкәтвәричи гүввәләри һаггындакы мәсәләни дә һәлл едә билмир. Демәли, Коффка ирсијјәт вә мұһит нәзәријјәләрәри арасында тәрәддүд едир. Беләликлә дә, Коффка ваһид инкишаф просесинин дахилиндә јетишмә вә тәлимдин дахили гаршылығлы әләгәсини ачмағ әвәзинә, психи инкишаф просесини јухарыда көстәрдијимиз кими, ики просесә—јетишмә вә тәлимә бөлмүшдүр. Мәлумдур ки, бу просесләрин һәр бирини ајрылығда инкишаф просеси кими көтүрмәк олмаз вә инкишаф мәсәләсини аз-чох шәкилдә баша дүшән

¹ Кезелл «бөјүмә» мәфһумуну «инкишаф» да адландырыр. О, бөјүмә вә инкишафы ејни мәнада баша дүшүр.

² Бах: К. Коффка. Основы психического развития. М. Л., 1934 г.

һеч бир кәс јетишмә вә тәлими ајрылығда әсил инкишаф просеси кими габул етмәз.

Психи инкишаф проблемини гејри-елми шәкилдә изаһ едән биокенетик нәзәријјәнин тәрәфдарлары исә өз консепсијаларыны Мүллер вә һеккелин биокенетик гануну илә әсасландырырлар.

Бу гануна көрә, бәтн инкишафы дөврүндә ушағ, чинсин бүтүн анатомик гурулушу мәрһәләләрини кечир. Анчағ һеккелин өзүнүн вә сонракы тәдгигатчыларын көстәрдији кими, һүчәјрә инкишафы дөврүндә дә филокенеэ онтокенеэдә механики оларағ тәқрарланмыш. Бурада әһәмијјәтли дәјишикликләр олур. Бу дәјишикликләрдән бири ондан ибарәтдир ки, артығ (мәсәлән, алтынчы бармағ) органлар даһа сонра, јени органлар исә даһа әввәл јараныр. Көрүндүјү кими, бу филокенеэин онтокенеэдә тәқрарланмасы гәнаәтинә кәлмәк олур, лакин онтокенеэ филокенеэин садәчә тәқрары дејил, онун өзүнәмәхсус ганунлары вардыр.

Биокенетик консепсијанын нүмајәндәләри өз фикирләрини сүбүт етмәк үчүн мўәжән инкишаф нәзәријјәсинә әсасланырлар. Бу нәзәријјәә көрә куја инсанын инкишафы ондан (бу инкишафдан) харичдә јерләшән факторларла әләғдар дејилдир. Фәрдин һәјата кечирдији ишләр анчағ тәзәһүр едир вә харичи әләмдә һеч бир дәјишиклик јаратмыр. „Фәрдин фәалијјәти сәбәбдир, онун һеч бир нәтичәси олмуғ“. Биокенетик консепсија ушағын кәләчәк инкишафыны кортәбини сурә дә мўәжән етдији үчүн о, гүсурлу вә мүртәчә бир нәзәријјә һесаб едилмәлидир. Бу нәзәријјәнин әсасы ондадыр ки, о, ушағын инкишафында ичтимаи мұһитин ролуну гејд етмәклә, бу мұһити дә дәјишмәз амил, инсанын шүурлу фәалијјәтиндән асылы олмајан бир шеј кими тәсәввүр етмәк имкәны верирди. Бу заман мұһит, шејләрин вә онларын арасындакы мұнасибәтләрин гарма-гарышығ мәчмусу олуб, ушағларын тәлејини кортәбини сурәтдә мўәжән едән амил кими изаһ едилир. Инсанын инкишафы өзбашына, онун (инсанын) шүурлу фәалијјәтинин тәсириндән асылы олмајан кортәбини прәсес кими изаһ едилир.

Дејиләрдән мәлум олур ки, биокенетик нәзәријјә дә психи инкишаф проблеминә әсил елми нөгтеји—нәзәрдән јанаша билмир вә дүзкүн олмајан нәтичәләрә кәлиб чыхыр.

Психи инкишаф һаггында гејри-елми маһијјәт дашыјан башга нәзәријјәләр дә олмушдур. Белә нәзәријјә нүмајәндәләриндән бири дә Американын мүртәчә психологу Едуард Торндајк олмушдур. О, тәлимә мұмарисә кими бахдығын-

дан, өз нэээријјэсиндэ инкишафы јетишмэ һесаһ едэн биоложи инкишаф нэээријјэсинэ кэлиһ чыһыр. Башга шэкилдэ десэһ, Торндајкын нэээријјэси инкишафа бөјүмэ вэ ја артма кими баһан биоложи инкишаф нэээријјэсинин тэһии вэ жеһанэ һэтиһэһидир. Демэли, тэ'лимэ өјрэнмэ кими дејил, мүһарисэ кими баһан нэээријјэдэн, инкишафа јетишмэ кими баһан нэээријјэ чыһыр.

Психи инкишаф һаггында нэээријјэлэрэ жеһун вурараг белэ бир һэтиһэһэ кэлэ билэрик ки, бу буржуа нэээријјэлэри һаһијјэт е'тибарилэ ејни дэрэһэдэ мүртэһе һарактердэ олуһ, бир-бириндэн јалһыз заһири һэһэтдэн фэрглэһирилер.

Јухарыда һаггында бэһс етдијимиз нэээријјэлэр психи инкишафын һаһијјэтини гејри-елми шэкилдэ изаһ етмиш вэ вахтилә совет елмлэри сырасына тэнгидсиз шэкилдэ даһил олмуш јаланчы педалокијанын тэтбиг етдији методларын һэтиһэлэринэ кэлиһ чыһмышлар.

Елә буна көрэ дэ психологлар ушағын психи һэјат инкишафынын сэвијјэ вэ һүсусијјэтлэрини тэ'јин етмэк үһүн буржуа педагожи елмлэринэ һас олан тестлэрдэн, ма'һасыз анкет үсулундан истиһадэ едир вэ психи һэјатын ганунларыны тэһриф олунмуш шэкилдэ өјрэнридилэр. Бу да тэ'лим-тэрбијјэ ишлэринэ бөјүк зијан вурурду. Буна көрэ дэ УИК (б) П МК 1936-чы ил ијул ајынын 4-дэ „Халг Маариф Комиссарлыглары системиндэ педаложи тэһрифлэр һаггында“ адлы геһары илә јаланчы „елм“ олан педалокијаны онун гондарма тэдгиги үсуллары илә бирликдэ совет елмлэри сырасындан говду.

Вахтилә, буржуа психологу В. Штерн белэ бир мүддэаны эһас тутурду ки, тэ'лим, инкишафын архасынча кедир вэ она ујғунлашыр. Бу фикрин эһсинэ олараг көркэмли совет психологу Л. С. Выготски ушағын психи инкишафында тэ'лим вэ тэрбијјэнин эһас һэлледиһи ролу һаггында мүһүм фикир ирэли сүрдү. Онун фикринчэ, тэ'лим инкишафдан габагда кедир вэ ону өз архасынча апарыр. Л. С. Выготскијэ көрэ тэ'лим инкишафы ирэлијэ апарыр. Бу эһас вэ дүзкүн мүддэанын изаһыны о, „тэ'лим ушағын инкишафындан габаға гачмалыдыр ки, һаричдэн она тэһан версин“ шэкилдэ баша дүшүр. Л. С. Выготски тэ'лимин һэлледиһи ролуну белэ баша дүшдүјү үһүн бу һэтиһэһэ кэлиһ чыһыр ки, ушағын элдэ етдији билеклэрин анчаг һаричи эһамэтлэри, һадисэлэри тэ'лимэ аиддир. Даһили ма'на эһамэтлэрини иһэ Л. С. Выготски јетишмэһэ аид едир; белэ ки, билек тэ'лимдэ верилир, мафһумлар иһэ тэшэккүл едир. Харичи һэһэт-

лэрин гавранылмасы тэ'лимдэн дејил, психи инкишафын сэвијјэсиндэн дэ асылы олдуғу кими, эһсиндэ даһили һаһијјэтин мәннимсэһилмэһи дэ тэһкчэ инкишаф сэвијјэсиндэн дејил, тэ'лимдэн дэ асылыдыр. Эһсиндэ иһэ ушағын мәннимсэһијји мафһумлар һаричдэн һеч дэ механики шэкилдэ бејинэ јеридилмир; һабелэ, өз-өзүнэ даһилдэ дејил, ушағын фэал эгли фэалијјэтиндэ формалашыр. Л. С. Выготскинин бу мүддэаныны бөүл етмэк олмаз. Бу нэээријјэ, ушаға һэлэ билмэдији шејлэрин өјрэтмэ просесиндэ дүзкүн оларды. Бунунла бирликдэ тэ'лим, инкишафа ујғун олмалыдыр. Эһс тэгдирдэ тэ'лим ушағы габагламыш оларса, белэ тэ'лим инкишафа сэбэһ ола билмэз, анчаг формал билеклә јүклемэ эмэлэ кэтирмиш олар.

Психи инкишафын амиллэри проблеми көркэмли совет психологларындан С. Л. Рубинштејин дэ диггэтини чэлб етмишдир. О, инкишаф проблемини ашағыдакы шэкилдэ һарактеризэ едир; бэһэријјэтин тарихи инкишаф просесиндэ инсанларын психикасында эмэлэ кэлэн дэјишикликлэр эһсиндэ бу нэһиллэрин һэр биринин инкишаф просесиндэки дэјишикликлэрдэ иһадэ олунур. Дикэр тэрэфдэн, һэр һансы бир нэһил нүһајэндэһи олан ајрыча бир шэһсин фэрди инкишаф јолу, бэһэријјэтин бүтүн тарихи инкишафы илә баглыдыр.¹

С. Л. Рубинштејн ушағын психи инкишафынын эһас мээмунуну варлығын даһа дэриндэн ин'икасы һесаһ едир. О, көстэрир ки, бу заман ушаг һадисэлэрин һаһијјэтинэ еһир, ону дэјишир, дэјишэ-дэјишэ дэрк едир. С. Л. Рубинштејин фикринчэ, даһили еһоснонал һэјат чоһчэһэтли фэалијјэтлэ эһагэдардыр. Варлығы даһа эмэли вэ дэриндэн јанашмаг, дикэр тэрэфдэн, шэһсијјэтин даһили занкинлэшмэһинэ сэбэһ олуһ. О, дүзкүн олараг ону дэ гејд едир ки, бу просесдэ кэмийјэт дэјишмэлэринин кејфијјэт дэјишмэлэринэ кечмэһи һэтиһэһиндэ инсан шэһсијјэти јенидэн гурулуһ. Елә бурадан да онларда (ушагларда) инсанлара мүһасибат вэ фэалијјэт формалашмаға башлајыр.

С. Л. Рубинштејн марксизм-ленинизм нэээријјэсинэ истиһад едэрэк инкишаф вэ тэрбијјэ проблеминэ дүзкүн нөгтејинэээрдэн јанашыр. О, көстэрир ки, ушаг инкишаф едэ-едэ тэ'лим-тэрбијјэ алыр вэ тэ'лим-тэрбијјэ ала-ала да инкишаф едир. Белэликлә, С. Л. Рубинштејн инкишафла тэ'лим-тэрбијјэнин вэһдэтини көтүрүр.

¹ Баһ: С. Л. Рубинштејн. Умуми психолокијанын эһаслары, М., 1946, сәһ. 164—172 (русча).

Инкишаф просесиндә тәлимин мһүм ролуну совет психологу П. П. Блонски дә тәсдиг едирди. О, „Мәктәблилардә тәфәккүрүн инкишафы“ адлы әсәриндә көстәрди ки, тәлим просесиндә нәинки тәфәккүрүн һәчми кенишләнир, һәтта фикри просесләрин характери дә дәјишир. Тәфәккүрүн инкишафы ики истигамәтдә: даһа мһүчәрдә вә даһа конкретә доғру кедир. Бу просесләрин икиси дә ејни вахта баш верир. П. П. Блонски „Һафизә вә тәфәккүр“ адлы әсәриндә исә инкишаф просесиндә тәфәккүрлә һафизә арасындакы ғаршылығлы әлагәни вә онларын бир-бириндән фәрғли чәһәтләрини дә көстәрирди.

40 вә 50-чи илләрдә ССРИ-дә тәлим вә инкишаф проблеминин мһүтәлиф чәһәтләрини мһүјјәнләшдирмәк мәгсәди илә кениш тәдғигат иши апармаға башланды. Совет психологу Г. С. Костјук көстәрир ки, тәлим башлыча амилдир. Лакин психи инкишафын јеканә амили дејилдир. О, психи инкишафы тәлим едән амилләр ичәрисиндә организмин вә синир системинин јеткинләшмәсини, физики инкишафын хүсусијәтләрини, һәр ушағын фәрди хүсусијәтләрини дә нәзәрә алмағы зәрури һесап едирди.

А. Н. Леонтјевин фикринчә, тәлимлә зәһни инкишаф һәмишә бир-бири илә әлағадар олсалар да, јәни ушағ өрәнәркән инкишаф етсә белә, әлағә ејни мәналы ола билмәз. А. Н. Леонтјев тәдғигатла сүбүт етм шдир ки, ушағын фәаллығы јалныз онун ојунунда, әмәјиндә, идман мәшғәләсиндә өзүнү көстәрмир. Бу фәаллығ онун һәр бир идрак просесиндә, хүсусилә дујғу вә гаврајышында әсас рол ојнајыр, лакин һәмнин фәаллығ һәмишә ушағын һәр бир фәалијәтиндә, үмумиликдә онун инкишафында һәлләдичи шәртләрдән бири һесап олунур. Бу фикри совет психологларындан П. Ј. Галперин, А. В. Запорожетс вә А. А. Лјублинскаја да тәсдиг едир.

Үмумијјәтлә, инкишафын бүтүн јаш мәрһәләләриндә ушагда фәаллығын мһүтәлиф нөвләри өзүнү көстәрир. Ејни заманда һәр бир фәаллығын мәзмуну, үмуми инкишаф просесиндә вә ушағын башға фәаллығ формалары тәркибиндә онун ролу маһијјәт етибары илә дәјишиклијә уғрајыр.

50–60-чы илләрдә тәлим вә инкишаф проблеминә аид үмумиләшдиричи әсәрләр јазылды вә һәмнин проблемә мһүтәлиф мүнәсибәт дә мејдана кәлди. Бу әсәрләрин характерик чәһәти ондан ибарәтдир ки, бурада зәһни инкишаф „өјрәнмә“ термини илә әлағәләндирилди. Бу термин „ғыса вахта әрзиндә мәнимсәмә просесиндә ән јүксәк сәвијјәни“ мһүј-

јәнләшдирмәни ифадә едир. Јүксәк сәвијјәдә зәһни әмәлијәтә јеринә јетирмәк фикри әмәлијәтларла, тәфәккүрүн конкрет нөвүндән мһүчәрдәд нөвүнә вә әксинә кечмә бачарығы, зәһни ишин кејфијјәтләри илә (активлик вә с.) әлағәләндирилир. Б. К. Ананјев өјрәнмәни мһүтәлиф јаш дөврүндә ушағларын тәлимә марағ вә мејли илә әлағәләндирди.

Ј. А. Самарин зәһни инкишаф просесиндә фәалијјәтин системлилик вә динамиклијинин вәһдәтини әсас көтүрүр. Ј. Н. Кабанова-Меллер зәһни инкишаф просесиндә зәһни фәалијјәт үсулунун мһүтәлиф ејни фәалијјәт нөвүнә тәтбиғини, јәни формалашмыш фикри әмәлијјат үсул вә тәрзләринин башға шәраитдә тәтбиғини әсас көтүрүр. Л. В. Занков психи инкишафын өлчүсү оларағ мһүшәһидәчилији, мһүчәрдәд тәфәккүрү вә практик фәалијјәти гәбул едир. Д. Б. Елконин вә В. В. Давыдовун тәдғигатларында тәлим просесиндә психи инкишафын бәзи мһүм чәһәтләри өјрәнилмишдир. Онларын тәдғигатларына әсасән, психи инкишафа тәсир едән амилләри тәлим просесинин өзүндә, мәнимсәмә заманы вә билијин дәрк едилмәси просесиндә ахтармағ лазымдыр.

Нәтичә оларағ демәк лазымдыр ки, сон вахтлар совет психолокијасында белә бир јекдил фикир әмәлә кәлмишдир ки, психи инкишаф просесиндә тәлим, билик, бачарығ вә вәрдишләрин әлдә едилмәси мһүм рол ојнајыр. О чүмләдән, сон заманлар тәлим просесинә тәсир едән амилләр һағгында фикирләр јарадылмышдыр. Психи инкишафын шәртләри оларағ С. Л. Выготски, А. Н. Леонтјев, С. Л. Рубинштејн, М. Н. Шардаков фикри әмәлијјәтларла јијәләнмәји; Д. Н. Богојавленски, Н. А. Менчинскаја, Ј. Н. Кабанова-Меллер, Г. С. Костјук интеллектуал бачарығы вә зәһни иш үсулларына саһиб олманы; А. А. Смирнов, Л. В. Занков, П. И. Зинченко, Н. Г. Кушков ушағларда зәһни иш үсулларынын формалашмасыны; П. Ј. Галперин, Н. Ф. Талызина зәһни фәалијјәт бачарығына малик олмағы әсас көтүрүрләр.

Психи инкишафын һәрәкәтвәричи гүввәси вә шәраити мәсәләсини дүзкүн һәлл етмәк үчүн шәхсијјәтин инкишафы һағгында марксист-ленинчи тәлимә әсас көтүрмәк лазымдыр.

К. Маркс инсан маһијјәтини тәјин етмиш вә ову „бүтүн ичтимаи мүнәсибәтләрин мәчмуу“ адландырмышдыр. Бу о, демәкдир ки, шәхсијјәтин психи хүсусијјәтләри ичтимаи мүнәсибәтләрин характери илә тәјин олунур. Чүнки инсан чәмијјәтин бир үзвүдүр, мһүјјән синфин нүмајәндәсидир, бу вә

ја дикер група дахилдир, нѳајѳт, мѳхтѳлиф сѳвијјѳли мѳѳј-
јѳн конкрет коллектив дахилиндѳдир.

Бутѳн бураја гѳдѳр дејилѳнлѳрлѳ јанашы, бѳс психи ин-
кишафда тѳлимин ролу нѳдѳн ибарѳтдир? О, инкишафы ѳз
архасынча апарырма? Јахуд ѳксинѳ, пассив шѳкилдѳ инса-
нын архасынча кедир, она ујгунлашыр? Дикер тѳрѳфдѳн,
тѳлим нѳ демѳкдир вѳ ону нечѳ идарѳ етмѳк олар? Бу, тѳ-
лим просесинин мѳзмун вѳ методикасыны, тѳдрис програм-
лары вѳ дѳрсликлѳринин мѳзмунуну тѳјин едѳн чох вачиб
принсипиал проблемдир.

Нѳлѳ 1930-чу иллѳрдѳ Л. С. Выготски тѳрѳфиндѳн илк
дѳфѳ ирѳли сѳрѳлмѳш „тѳлим инкишафдан габагда кедир,
ону ѳз архасынча апарыр“ идеја нѳзырда совет психологла-
рындан Н. А. Менчинскајанын, П. Г. Галперинин, Г. С. Ко-
стјукун, Н. Ф. Талызинанын, Д. Б. Елконинин, Д. Н. Богојав-
левскинин вѳ башгаларынын мѳктѳблѳрдѳ апардыглары тѳдги-
гатларла инкишаф етдирилир вѳ зѳнкин фактик материаллар
асасында тѳлимин инкишафа тѳсири ајдынлашдырылыр.

Тѳлимин ушагынгѳгли инкишафына тѳсири мѳсѳлѳси
Ченеврѳ психолокија мѳктѳбинин баниси Жан Пиажѳ вѳ
онун ѳмакдашларынын да дигѳгини чѳлб етмишдир. Онла-
рын фикринчѳ, тѳлим инкишаф ганунларына табѳдир. Че-
неврѳ психолокија мѳктѳби ушагынгѳгли инкишафында тѳ-
лимин ојнадыгы ролу чох мѳдудлашдырыр. Мѳсѳлѳн, Пи-
ажѳ ушаг тѳфѳккѳрѳнѳн инкишафында ѳч башлыча мѳрнѳ-
лѳнин: сенсо-мотор (ѳмѳлијјата гѳдѳр) мѳрнѳлѳнин; конкрет
(ѳшјаларла) ѳмѳлијјат мѳрнѳлѳсинин вѳ формал, јахуд фор-
малашдырылмыш ѳмѳлијјат мѳрнѳлѳсинин олдугуну гејд
едир. Куја нѳмин мѳрнѳлѳлѳр мѳѳјјѳн јаш дѳврѳндѳ мѳвчуд
олур вѳ тѳлим шѳраитиндѳн дѳ неч ѳсылы дејилдир.¹ Ону
да демѳк лѳзымдыр ки, Ченеврѳ психолокија мѳктѳби мѳх-
тѳлиф тѳлим шѳраитинин ушагынгѳгли инкишафына нечѳ
тѳсир етмѳси мѳсѳлѳсини ѳјрѳнмѳмишдир. Бу фикирдѳн
фѳргли оларѳг, бир груп психолог исѳ ушагынгѳгли инки-
шафында тѳлимин ролуна нѳллѳдичи јѳр верирлѳр. Онлар
бѳлѳ нѳсѳб едирлѳр ки, тѳлим, инкишаф имканларыны ке-
нишлѳндирир, ону сѳрѳтлѳндирѳ билир. Тѳлим нѳм ушаг
тѳфѳккѳрѳндѳки ардычылыгы, нѳм дѳ нѳмин мѳрнѳлѳлѳрин
ѳз характеринѳ тѳсир кѳстѳрир. Бу фикри мѳдафиѳ едѳн
психологлар ѳгли инкишафы дѳјишдирилмиш тѳлим шѳраи-

¹ Бах: ѳ. Бајрамов. Шакирдлѳрдѳ ѳгли кејфијјѳтлѳрин инкишаф
хѳсусијјѳтлѳри. «Маариф» нѳшријјѳты, Бақы, 1967.

тиндѳ ѳјрѳнир, нѳмин шѳраити мѳхтѳлифлѳшдирир, бунунла
да ушагынгѳгли инкишафынын махијјѳт е'тибары илѳ нечѳ
дѳјишилдијјини ашкар едѳ билирлѳр.

Бир груп психологлар исѳ тѳлимин ѳгли инкишафа тѳ-
сирини мѳѳјјѳнлѳшдирмѳк ѳчѳн ѳсѳсэн нѳјѳти материаллардан,
тѳлим материалларындан истифадѳ едирлѳр. Бу психологлар
тѳлимин мѳзмунуну, методларыны дѳјишдирир, тѳлим про-
сесини фѳаллашдырыр, нѳнѳјѳт, ушагалары дѳшѳнмѳјѳ вадар
едирлѳр. Бѳлѳ олдугда тѳлим ушагынгѳгли инкишафына
мѳхтѳлиф шѳкилдѳ тѳсир кѳстѳрир.

Инсан тѳсѳлѳфи оларѳг китаб, журнал, радио, телеви-
зија верилишлѳри, башгаларынын сѳнбѳти, ѳз нѳјѳти мѳша-
нидѳлѳри васитѳсилѳ вѳ мѳхтѳлиф фѳалијјѳт заманы бѳзи
чиѳазларын вѳ с. кѳмѳјјилѳ мѳѳјјѳн билик вѳ вѳрдишлѳрѳ јијѳ-
лѳнир. Нѳтта бѳзѳн билик ѳлдѳ етмѳкдѳн ѳтрѳ, бир нѳфѳр
башгасы ѳчѳн хѳсуси шѳраит дѳ јарада билир. Артыг бѳлѳ
шѳраитдѳ билик ѳлдѳ етмѳк, мѳгсѳдли вѳ тѳшкил олунмуш
характер дашыјыр. Буна кѳрѳ дѳ билик ѳлдѳетмѳнин мѳг-
сѳдли вѳ тѳшкил олунмуш бѳлѳ формасы тѳлим адланыр.
Тѳлим јалныз мѳктѳблѳ мѳндудлашдырылмыш. О ушаг баг-
чаларында вѳ айлѳдѳ дѳ нѳјѳата кечирилир.

Тѳбиндир ки, нѳм педагогика, нѳм дѳ чѳмијјѳт ѳчѳн бѳ-
лѳ бир суѳл мѳјѳдана чыхыр: тѳлимин махијјѳти нѳдѳн иба-
рѳтдир, о нечѳ јѳринѳ јѳтирилир вѳ нѳнсы шѳраитдѳ даѳа
јѳксѳк сѳмѳрѳ верир? Бу суѳла бѳлѳ бир конкрет чѳваб вер-
мѳк олар: тѳлим, шакирдлѳрѳ мѳѳјјѳн билик, бачарыг вѳ
вѳрдишлѳрин верилмѳсидир. Нѳч шѳбнѳсиз, бѳтѳн билик,
бачарыг вѳ вѳрдишлѳр тѳлим просесиндѳн сонра ашкар олу-
нур. Бу да мѳѳлимин билијјинин нѳтичѳсидир ки, шакирд-
лѳрѳ верилир. Мѳѳлимин ѳз билијјини башгаларына вермѳ-
си, ашыламасы елѳ тѳлимдир. Тѳлимѳ верилѳн аѳа нѳнки
педагогика дѳрсликлѳриндѳ, нѳм дѳ мѳсѳсир ријѳзи „мѳделлѳр“
дѳ вѳ кибернетик „нѳзѳријјѳлѳрдѳ“ дѳ раст кѳлмѳк олур вѳ
ѳјни мѳзмуну ифадѳ едир. Биринчи нѳлда тѳгдим едѳн (ѳтѳ-
рѳчѳ) мѳѳлим, гѳбулѳдичи исѳ шакирддир; инкинчѳ нѳлда
ѳтѳрѳчѳ информѳсѳсијѳни (мѳлѳматы) гѳбулѳдичи нѳссѳјѳ ве-
рир, о гѳбул едир, јенидѳн ишлѳнмиш кодларда (телеграф-
да ишлѳнѳн шѳрти ихтисарлар сијѳнѳсы) нѳтичѳни нѳфизѳдѳ
мѳнѳкѳмлѳндирир. Елѳ бу да тѳлимдир. Лакин, тѳлимѳ јуха-
рыда вердијјимиз тѳрифин дѳзкѳн олѳб-олмамасына психоло-
жи чѳнѳтдѳн јанашдыгда онун сѳтѳнилијѳи вѳ нѳртѳрѳфли олма-
масы мѳшѳнидѳ едилир. Чѳнки билик, бачарыг вѳ вѳрдиш
нѳ бир ѳлдѳн башгасына верилѳн физики чисим, нѳ дѳ бир

башдан дикәринә „ахыдылан“ маје дежил. Бунлар (билик, бачарыг вә вәрдишләр) ин'икас просесләринин инсан психикасында форма вә нәтичәләридир. Башга сөзлә десәк, булар инсанын синир вә психи фәалијјәтинин газанылмыш, әлдә олунмуш структура вә хусусијјәтидир. Онлар инсан бејниндә онун фәалијјәтинин нәтичәси кими јаранар, шакирдин өзүнүн психи фәаллығынын нәтичәсиндә „әлдә едилә“ биләләр. Билик, бачарыг вә вәрдишләр бу фәаллығын мүәјјән формалары һесап олунмалыдырлар. Әкәр бу фәаллыг формасы шакирдин өзүндә јохдурса, һеч бир билик, бачарыг вә вәрдиши ашыламаг мүмкүн олмаз. Бу һалы мүәллим чох заман шакирдин диггәтсизлији, тәнбәллији вә һәтта габилитәтсизлији кими баша дүшүр.

Беләликлә, тә'лим просесиндәки мүәллим-шакирд мүнәсибәти, өтүрүчү-гәбуледичи мүнәсибәтинә аид едилә биләләз. Бурада просесин һәр ики иштиракчысынын фәаллығы мүтләг зәруридир. Белә тип мүнәсибәт гаршылыгы тә'сир адланыр. Демәли, тә'лимә өјрәдичи илә өјрәдилән арасындакы гаршылыгы тә'сир просеси кими бахмаг лазымдыр. Нәтичәдә өјрәдиләндә мүәјјән билик, бачарыг вә вәрдишләр формалашыр.

Инди исә психи инкишаф просесиндә заһири амилләрин даһили амилләрә чеврилмәси, инкишаф просесиндә мәннисәнилән фәалијјәт типләри вә структураларынын интериоризатсијасы вә екстериоризатсијасы вә башга мәсәләләри изаһ едәк.

Көстәрмәк лазымдыр ки, классик психолокијада харичи фәалијјәт садәчә олараг даһили фәалијјәтин мүәјјән мәнәда тәзаһүрү кими гижмәтләндирилмишдир. Она көрә дә бу психолокијанын нүмајәндәләри практик фәалијјәтин мәзмунуну тәшкил едән психи просесләри вә үмумијјәтлә шүүрү өјрәнмәји өн плана чәкирдиләр. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, интроспектив психолокија-субјектив идеалист психолокија олуб, әсас тәдгигат үсүлу өзүнүмүшәһидә иди. Бу психолокијанын нүмајәндәләри инсанын субјектив даһили аләмнин өзүнүмүшәһидә, Јахуд даһили мүшәһидә вәзитәсилә өјрәнмәк тәшәббүсүнү гәбул етмишдир.

Мүасир психолокијада харичи вә даһили фәалијјәтин әләгәси проблемәи даһили психи просесләрин мәншәнини аршдырылмасы зәрурәтинин гаршыја чыхмасы фонунда ирәли сүрүлмүшдүр. Белә шәраитдә психоложи тәдгигатларын әһәтә даирәси әсаслы сурәтдә кенишләнмәјә башлады. Буна мисал олараг 20-чи илләрдән башлајараг тәфәккүрүн фило-

кәнезинин вә онтокәнезинин истәр бизим өлкәдә вә истәрсә дә Европа өлкәләриндә кениш шәкилдә тәдгиг олунмасыны көстәрмәк олар. Белә тәдгигатларын апарылмасы зәмниндә илк бахымда субјектив емпирик мөвгә нөгтеји-нәзәриндән парадоксал көрүнән јени мәфһумлар-практик интеллект, әл тәфәккүрү-психолокијанын мәфһум апаратына даһил олдулар. Лакин даһили әгли әмәлијјәтларын мәншәнинә даир конкрет психоложи көрүшләрин инкишафында әсаслы ролу психолокијада јени аңлајышын-интериоризатсијанын формалашмасы олмүшдүр.

Интериоризатсија дедикдә елә кечид нәзәрдә тутулур ки, онун нәтичәсиндә мүвафиг әшјаларла бағлы олан, формача харичи просесин өз характерини дәјишәрәк әгли планда, јә'ни даһили планда һәјата кечирилмәси баша дүшүлүр. Бу заман даһили плана кечмиш просес мүвафиг спесифик трансформасијаја уғрајыр: онлар үмумиләшир, вербаллашыр вә гысалыр. Лакин интериоризатсија заманы баш верән ән бөјүк кејфијјәт дәјишиклији ондан ибарәтдир ки, даһили плана кечмиш просес, харичи фәалијјәтин, јә'ни әшјави фәалијјәтин имканлары сәрһәддиндән әсаслы сурәтдә узағлашыр вә о јүксәк сәвијјәдә инкишаф едир. Тәсадүфи дејилдир ки, Ж. Пиаже интериоризатсија заманы баш верән кечиди „сенсо-мотор пландан фикрә доғру“ апаран кечид кими гижмәтләндиридир. А. Валлон исә кечиди ишдән фикрә доғру кедән кечид адландырыр.

Совет психолокијасында даһили психи фәалијјәтин мәншәи проблемәи илә әләгәдар олан елми көрүшләр Л. С. Выготскинин вә онун шакирдләринин ады илә бағлыдыр. Л. С. Выготски даһили психи фәалијјәтин мәншәини әсасландыраркән ики әсас принципәл тезис ирәли сүрмүшдүр. Бунлардан бири инсан фәалијјәтинин инструментал структураја малик олмасы, дикәри исә һәр бир адамын фәалијјәтинин башга адамларла олан гаршылыгы мүнәсибәтләр системинә даһил олмасы тезисидир.

Л. С. Выготскинин мүлаһизәсинә көрә, мәнз бу ики момент инсанын психи просесләринин хусусијјәтләрини тә'јин едир. Белә ки, инструментал васитә инсаны нәнкикә шејләр дүйјәси илә, ејни заманда ону башга адамларла бирләшдирир. Мәнз бунун нәтичәсиндә һәр бир адамын фәалијјәти бәшәријјәтин әлдә етдији тәчрүбәни өзүндә әкс етдиридир. Демәли, әтраф адамларла әмәкдашылыг, үнсијјәт тарихи инкишаф просесиндә формалашмыш васитә вә үсуллары мәннимсәјир вә бунун нәтичәсиндә инсанын фәалијјәтинин струк-

турасы јени вачиб аламәтләрн өзүндә әкс етдирир. Даһа доғрусу, али психи функцијалар мәз ичтимаи-тарихи инкишаф процесиндә әлдә олунмуш васитәләрн һәмнн просесләрнн структурасына дахил олма әмнинндә формалашыр вә кејфијјәтчә јени мәрһәләјә галхыр. Әлдә олунмуш васитәләрнн, үсулларнн вә сөзүн кениш мә'насында тәчрүбәннн башгасына верилмәси јалнз харичи формада-иш вә ја шифаһи нитг формасында мүмкүндүр. Башга сөзлә десәк, али психи функцијалар инсаннн инсанла гаршылыгы әлагәси просесиндә тәшәккүл тапа биләр, јә'ни онлар илк анларда интропсихоложи феномен кими тәзаһүр едирләр. Сонралар исә мүвафиг психи просесләр, ишләр фәрд тәрәфиндән мүстәгил олараг һәјата кечирилә биләр. Белә олдугда бу вә ја дикәр просесин һәјата кечирилмәси өзүнүн илкин харичи формасыны итирир вә о интропсихоложи просесә чеврилр.

Л. С. Выготски белә һесаб едир ки, интериоризатсија садәчә олараг харичи фәалијјәтин дахили плана кечмәси кими, јә'ни онун „шүур планына“ кечмәси кими баша дүшүлмәмәлидир. О, көстәрди ки, белә кечидин үмуми фонунда илк дәфә олараг фәалијјәт просесиннн дахили планы формалашыр.

Апарылан психоложи тәдгигатларын нәтичәләрн көстәрир ки, дахили вә харичи фәалијјәт бир-бирилә гаршылыгы диалектик мүнәсибәтдәдирләр. Белә ки, онларын һеч бири үстүн мөвгә тутараг башгасынын үзәриндә „һаким“ рол ојнамыр. Тәсадүфи дејилдир ки, инсан шүурунун вә тәфәккүрүнүн дахили аналитик имканларыны јүксәк гнјәтләндрән Л. С. Выготски харичи практик фәалијјәтин ролуну да өн плана чәкирди. О, көстәрирди ки, шүурун архасында һәјат дурур. Һәр ики фәалијјәт просесиннн гаршылыгы әлагәси вә ја бир-биринә олан кечиди әшјави инсан фәалијјәтиннн тарихи вә онтогенетик инкишафынын чох вачиб олан ирәлиләјишини тә'мин едир. Бу гаршылыгы кечидин реаллашмасыны тә'мин едән јекәнә чәһәт ондан ибарәтдир ки, дахили вә харичи фәалијјәтин һәр икиси ејни гурулуша маликдир. А. Н. Леонтјевнн мұлаһизәсинә көрә һәр ики фәалијјәт просесиннн үмуми гурулуша малик олмасынын кәшфи мүасир психоложијанын ән мүһүм наилијјәтләриндән бири һесаб олунмалыдыр.

Психологлар психи инкишафын ганунаујғунлуғлары вә үмуми истигамәтләрини гејд едирләр; лакин ганунаујғунлуғлар мүһитин тә'сиринә мүнәсибәт е'тибары илә (кениш мә'надә сөз) икинчидир; белә ки, онларын гәрибәликләрн һәјат шә-

раити, фәалијјәт вә тәрбијәдән асылыдыр. Белә үмуми ганунаујғунлуғлары биринчи нөвбәдә психи инкишафын гејрибәрәбарлији аид едилр. Бу чәһәт өзүнү онда көстәрир ки, һәтта ән әлверишли тә'лим вә тәрбијә шәраитиндә белә, мүхтәлиф психи функцијалары вә шәхсијјәтин психи хүсусијјәтләрини инкишафын бу вә ја дикәр сәвијјәсиндә тапмаг мүмкүн дејил. Ушағын инкишафынын ажры-ажры мәрһәләләриндә психиканын бу вә ја дикәр истигамәтдә инкишафы үчүн даһа әлверишли шәраит јараныр. Бу шәраитләрдән бә'зиси мүвәггәти, кечичи характер дашыыр. Көрүнүр, психи фәалијјәтин ажры-ажры нөвләриннн олмасы вә күчләнмәси үчүн оптимал вахт мөвчуддур. Белә јаш дөврләрн, бу вә ја дикәр психи хүсусијјәт вә кејфијјәтин инкишафы үчүн нисбәтән оптимал олурса, буну Л. С. Выготски вә А. Н. Леонтјев сензитивдик адландырыр. Мәсәлән, нитгин инкишафы үчүн бир јашдан беш јаша гәдәрки дөвр, ријазн габилијјәтин формалашмасындан өтрү 15—20 јаш вә јахуд бир сыра һәрәки вәрдишләрнн формалашмасы үчүн кичик мәктәбли јашы сензитивдир.

Беләликлә, ушағын-мәктәблинин инкишафы, мүрәккәб диалектик просесдир. Бу просесин инкишафынын мүхтәлиф јаш мәрһәләләриндә өзүнәмәхсус кејфијјәт хүсусијјәтләрнн вәрдыр. Һәмнн хүсусијјәтләрнн изаһ етмәздән әввәл, һазырда јаш вә педагожи психоложијада кичик јашлы вә мәктәблинн инкишафыны характеризә едән мәрһәләләрннн гејд едәк. Бу мәрһәләләр ашағыдакы шәкилдә 6 дөврә¹ бөлүнүр:

1. Чағалыг дөврү—доғуландан 1 јаша гәдәр.
2. Көрпәлик дөврү—1 јашдан 3 јаша гәдәр. Бу дөврү илк ушагыг вә ја мәктәбәгәдәр мүәссисәјә кетмәјә һазырлыг дөврү дә адландырырлар.
3. Мәктәбәгәдәр дөвр—3 јашдан 7 јаша гәдәр.
4. Кичик мәктәб јашы дөврү—7 јашдан 11 јаша гәдәр.
5. Јенијетмәлик дөврү—11 јашдан 15 јаша гәдәр, Бу дөврү орта мәктәб јашы дөврү дә адландырырлар.
6. Бөјүк мәктәбли јашы дөврү—15 јашдан 18 јаша гәдәр. Бу дөврү илк кәнчлик дөврү дә адландырырлар.

Һәр бир јаш мәрһәләси өзүнүн әсас һәјат шәраити, фәалијјәт вә тәлабатлары, психиканын кејфијјәт хүсусијјәтләрнн вә с. илә фәргләннр.

¹ Бу фәсилдә јаш дөврләрннн психоложи характеристикалары кениш верилмир, чүнки һәр јаш дөврүнүн мүфәссәл характеристикасы мүвафиг фәсилдә өз әксини тапмышдыр.

Ушағын инкишафы ваһид процес олдуғундан кејфијјәтче бир-бириндән фәргләнән јаш мәрһәләләри дә бири дикәрни һазырлајыр.

✓ Совет психолокијасы јаш дөврләринин тарихи характери һаггында Л. С. Выготски вә П. П. Блонскинин тезисләрини инкишаф етдирмишдир. Белә ки, тарихи инкишаф процесиндә ушаг инкишаф етдикчә, үмуми ичтимаи шәраит, тә'лимин мазмуну вә методлары да дәјишир. Бүтүн бунлар исә шүбһәсиз инкишафын јаш мәрһәләләринин дәјишмәсинә өз тә'сирини көстәрир. Л. С. Выготски јаш мәсәләсинә инкишафын мүәјјән дөврү, мәрһәләси кими бахырды. Буна көрә дә һазырда ушағын һәјәт шәраитинин дәјишилмәси, тә'лим вә тәрбијәнин формасы јаш хүсусијјәтләрини тә'јин едән әсас факторлар һесаб олунур.

Ушаг доғуларкән малик олдуғу синир системи онун психи инкишафында чох мүһүм рол ојнајыр. Чағала әввәл синир системинин ишағы шө'бәләри, сонра исә али шө'бәси — баш бејин јарымкүрәләри инкишаф едир. Бунларла јанашы, чағанын бејин габығы гурулушча јашлыларынкына чох јахындыр. Лакин чағанын бејин габығында һүчејрәләрин онлары бирләширән чыхынтылары һәлә инкишаф етмәмишдир. Белә рабитә јоллары онун һәјәт мүдләтиндә јараныр, бу, психиканын мадди әсасыны тәшкил едән баш бејин һүчејрәләриндә бөјүк чевиклик, тәрбијәви тә'сирләр үчүн кеңиш имканлар јарадыр. Чағалыг дөврүндә ушагда бә'зи гидаланма, өзүнүмүдафиә вә бәләдләшмә шәртсиз рефлексләри олур. Лакин бунлар онун јени һәјәт шәраити үчүн кифәјәт дејилдир. Бу јашда илк шәрти рефлекс ушағын анасы илә әлагәдар олараг әмәлә кәлир. Кетдикчә мүвәггәти рабитәләрин даирәси кеңишләнәир. Бәләдләшмә рефлекс тәдричлә даһа артыг әһәмијјәт кәсб едир. Бу дөврдә кетдикчә анализаторларын инкишафы да сүр'әтләнәир, һәссаслыг артыр.

Ушағын көрпәлик дөврүнүн әввәлләриндән јеримәјә башламасы әтрафдакы чисимләрлә мүнәсибәтинин, јашлыларла үнсидәтинин кеңишләнмәси имкан јарадыр. Көрпәлик дөврүндә ушағын һәм пассив (башгаларынын данышығыны аңламасы), һәм дә фәал (өзүнүн данышмасы) нитги вәһдәт һалында инкишаф едир.

✓ Мәктәбәгәдәр дөвр ушаг һәјәтиндә јени һәјәт тәрзинин, јени јашајыш формаларынын јарандығы дөвр, әшјави һәрәкәт вә нитгә јијәләнмә дөврү адландырылып. Бу дөвр елә бир дөврдүр ки, ушагдан онун бачармадығы фәалијјәт тәләб олунмур. Онун башлычә фәалијјәти ојундур. Көрпәлик дөв-

рүндән фәргли олараг ојун, өз спесифик чәһәтини јалныз бу дөврдә көстәрир. Ојун бағча јашлы ушағын шәхсијјәтинин психоложи симасыны даһа адекват (там үјгүн) әкс етдирир. Онун бир шәхсијјәт кими јетишмәсиндә: физики, әгли вә әхлаги инкишафында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

А. С. Мақаренко ушаг һәјәтиндә ојунун әһәмијјәтини гиймәтләндирәрәк јазырды: „Бөјүк адамн һәјәтиндә фәалијјәтин, ишин, хидмәтин нә гәдәр әһәмијјәти варса, ушағын да һәјәтиндә ојунун еләчә әһәмијјәти вар“.

Көркәмли совет психологу С. Л. Рубинштејн ојуну ушаг үчүн илк фикир мәктәби вә тә'лимә һазырлыг үчүн бир кечид адландырыр. Ојун фәалијјәти заманы ушаг мүһитә тә'сир едир ону дәрк едир. Сүжетли ојунларда о, мүәјјән нијјәтлә һәрәкәт етмәји өјрәнәир; гајдалы ојунларда исә ушаг давраһышыны мүәјјән гајдалара табе етмәјә јијәләнәир. Бу процесдә онда тәхәјјүл, тәфәккүр, габилијјәтләр вә с. инкишаф едир. О, коллективдә һәрәкәт етмәји өјрәнәир вә өз һәрәкәтләрини нәзарәт алтына алмаға јијәләнәир. Нәтичәдә ушагда тә'лимә һазырлыг вә варлыға мүнәсибәт формалашыр.

Мәктәбәгәдәр јаш дөврүндә инкишаф өзүнү психи фәалијјәтин кејфијјәт дәјишклициндә көстәрир: гаврајыш мүәјјән мәнәһәлиг кәсб едир, һафизәдә гејри-ихтијари вә механики јаддасахлама өз мөвгејини тәдричлә ихтијари јаддасахламаға верир, идрәк марағлары вә диггәтин давамлылығы артыр, илк үмумиләшдирмәләр өзүнү көстәрир вә с.

✓ Мә'лум олдуғу үзрә, ушаг мәктәбә дахил олдуғдан сонра демәк олар ки, онун бүтүн һәјәт тәрзи дәјишир. Мәктәбәлә әлагәдар ушағын әсас фәалијјәт нөвү тә'лим олур. Тә'лим процесиндә шәхсијјәтин инкишафында јени мәрһәлә тәзаһур едир вә формалашыр. Тә'лим просеси шакирдин өз һәрәкәтләрини иради нәзарәтә табе етмәк, јахуд арзулара көрә дејил, әввәлчәдән мүәјјән едилмиш вә зәрури олан гајдалара мүвафиг сурәтдә һәрәкәт етмәји, мүәјјән режим, интизама табе олмағы тәләб вә тәрбијә едир. Тә'лим просеси шакирдин дахил олдуғу коллектив арасында спесифик мүнәсибәт, о чүмләдән, бөјүмәкдә олан инсанын тәкчә харичи дејил, еләчә дә дахили һәјәтиндә јениликләр јарадыр. Тә'лим просеси илк плана идрәкы чәкир; фәалијјәтин јени мотивләри олан марағлар, хүсусән идрәк марағы формалашыр. Ушағын биринчи синифдә оху вә јазы вәрдишләринә јијәләнмәси онун идрәк имканыны кеңишләндирир. Мәктәб тә'лими шакирдин психи процес вә хүсусијјәтләринин инки-

шаф едиб јени мәрһәләјә јүксәлмәсинә имкан верир, дујғу вә гаврајышлары әввәлки дөврдә олдуғуна нисбәтән дәгиг вә мәзмунлу, диггәти ихтијари вә давамлы олур, һафизә вә тәфәккүр просесләри, әмәлијатлары инкишаф едир. Тәфәккүр, тә'лимдә нәинки идракын илкин шәрти, ејни заманда онун нәтичәсидир. Варлығын дәрк олунмасына хидмәт едән тәфәккүр, елми биликләрин әлдә едилмәси просесиндә формалашыр. Тә'лимдә идракын илкин шәрти олан тәфәккүр, ејни заманда онун нәтичәсидир. Тә'лим просесиндә һәм дә әмәк фәалијјәтинә кечид үчүн зәрури олан габиліјјәт хүсусијјәтләри јараныр вә формалашыр.

Шакирдин инкишафында орта мәктәб, јахуд јенијетмә дөврүнүн дө-бөјүк ролу вардыр. Бу дөврдә идрак марагла-рыннын кенишләнмәси илә әлағәдар јенијетмәни тәкчә синиф мәшғәләләри тә'мин етмир: о, синифдәнхарич дәрнәкләрдә, мәктәбин вә мәктәбдәнхарич ушаг мүәссисәләринин һәјата кечирдикләри тәдбирләрдә фәал иштирак едир. Јенијетмә дөврүндә чинси јетишмә илә әлағәдар олараг ушаг органи-зиминдә бојун узанмасы, әзәлә гүввәсинин артмасы вә дахили үзвләрин фәалијјәтинин дәјишмәси кими бир сыра физики дәјишикликләр баш верир. Бу јаш дөврүндә ушагларын әт-рафдакылара мүнәсибәти дәјишир, тәләбаты артыр, онун тә'-лим мотивиндә ичтимаи вәзифә илк сыраја кечир, идрак ма-рагларынын даирәси кенишләнир, мәзмуну дәјишиб һәјати олур, физики әмәк ону даһа чох чәлб едир. Јенијетмә-нин нитгинин јени сөз вә истилаһлар һесабына зәнкинләш-мәси, тәфәккүрүн мүчәррәд мәфһумлар һесабына инкишафы әсасән фәнләрин тәдриси илә әлағәдардыр.

Бөјүк мәктәб јашы вә јахуд илк кәнчлик дөврүндә ша-кирдин мараг даирәси даһа да кенишләнир, һәјати мәсәлә-ләр, кәләчәкдә саһиби олачағы пешә саһәси ону даһа чох марагландырыр. Сечәчәји пешә саһәсилә әлағәдар фәнләрә мараг, мејл артыр. Елә буна көрә дә ушағын тә'лим дөврүнү әмәјә һазырлыг адландырырлар. Бу просесдә шакирд мүәјјән дөврдә тә'лимин әмәјә һазырлыг олдуғуну дәрк едир вә өз кәләчәји, кәләчәкдә һансы сәнәти сечәчәји һаггында дүшүнүр, өз һәјат планыны чызыр. Бу, адәтән ушагларын чохунда тәһсил илләринин сонунда баш верир. Сабит мараглар да елә бу дөврдә јараныр.

Марксизм-ленинизм һәмишә мараг проблеминин өјрәнил-мәсинә бөјүк әһәмијјәт верир. Чүнки мараг, шәхсијјәтин кер-чәклији дәрк етмәсинә, мүәјјән билик саһәсинә, һәр һансы фәалијјәт нөвүнә јијәләнмәсини тә'мин едән амилләрдәндр.

Бу чәһәтдән пешә марагларынын ролуну гејд етмәк ләзим-дыр. Чүнки пешә мараглары кәнчләри пешәјә истигамәтлән-дирмә вә онларын пешәјә јијәләнмәләрини шәртләндирир. Буна көрә дә Сов. ИКП XXIV вә XXV гурултајарынын гә-рарларында мәктәбин вәзифәләриндән данышыларкән кәнч нәслин пешә мејлине даһа артыг диггәт јетирмәк јени гүввә илә ирәли сүрүлмүшдүр. Сов. ИКП XXIV гурултајынын директивләриндә дејилир ки, кәнчләрин һәвәси вә ихтисаслы кадрлар халг тәсәррүфатынын тәләбаты нәзәрә алынмагла шакирдләрә пешә истигамәти вермәк иши күчләндирилсин. Буна көрә дә истәр орта вә истәрсә дә техники пешә мәк-тәбләриндә тә'лим-тәрбијә ишләринин вәзијјәтини јахшылаш-дырмагла јанашы, кәнчләрин пешә һазырлығы мәсәләсини дә күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә гурмаг үчүн ардычыл ола-раг мараглы тәдбирләр һәјата кечирилер. Лакин бүтүн бун-лар мәсәләнин бир тәрәфидир. Һазырда үмүмтәһсил мәктәб-ләриндә олдуғу кими техники пешә мәктәб системиндә дә шакирдләрин пешәјә истигамәтләндирилмәләри вә сечдик-ләри пешәјә јијәләнмәләри күнүн актуал мәсәләләриндән биридир.

Бөјүк мәктәб јашы вә јахуд илк кәнчлик дөврүндә ша-кирдләрин нитги даһа да зәнкинләшир, нәзәри тәфәккүрү тәшәккүл едир, мәнимсәдикләри биликләр тәдричлә әгидәјә чеврилир, елми дүнјакөрүш јараныр вә с. Бүтүн бунлар исә өз нөвбәсиндә мәктәбли шәхсијјәтинин тәшәккүлүндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу дөврдә әхлаги мәсәләләр шакирд-ләри хүсусилә мәшғул едир, онлар арасындакы јолдашыг вә достлуг мүнәсибәтләри јени мәзмун дашыјыр. Белә мү-насибәтләр исә илк мәнәббәтин тәзаһур етмәсинә сәбәб олур.

Беләликлә, шәхсијјәт өз инкишафы дөврүндә, әмәк фәа-лијјәтинә ичтимаи һәјата дахил олдуғу күндән гошулуур. Шәхсијјәтин фәрди инкишаф просесини өјрәнәркән, бу ин-кишафы мүхтәлиф дөврләр бөләркән унутмаг олмас ки, бунлар бир-бирилә сых әлағәдардыр вә бунлары бир-бирин-дән тәчрид етмәк олмас.

ЧАҒА, КӨРПӘ ВӘ БАҒЧА ЯШЛЫ УШАГЛАРЫН ИНКИШАФЫНЫН ПСИХОЛОЖИ ХҮСУСИЯТЛӘРИ

1. Чаға, көрпә вә бағча яшлы ушагларын физики инкишафы

Көрпәләр еви-ушаг бағчасы тәрбијә мүәссисәләриндә једди јаша гәдәр ушаглар тәрбијә олунар. Једди јаша гәдәр олан бу ушаглары әсасән үч јаш дөврүнә бөлүрләр. Биринчи јаш дөврү чағалыг дөврү адланыр. Ушаг анадан оландан бир јаша гәдәр чағалыг дөврү кечирир. Икинчи јаш дөврү көрпәлик дөврү адланыр ки, бу да бир јашдан үч јаша гәдәр олан инкишаф дөврүнү әһәтә едир. Үч јашдан једди јаша гәдәр олан инкишаф дөврү мәктәбәгәдәр (бағча) јаш дөврү адланыр. Инкишафын бу сонунчу дөврү өз нөвбәсиндә үч јаш дөврүнә бөлүнүр: 1. Кичик мәктәбәгәдәр јашлы ушаг (һәјатынын дөрдүнчү или); 2. Орта мәктәбәгәдәр јашлы ушаг (һәјатынын бешинчи јашы); 3. Бөјүк мәктәбәгәдәр јашлы ушаг (алты, једди јашлы ушаг).

Ушаг дүнија кәлдикдән сонра о, һәм физики, һәм дә психи чәһәттән даһа сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр. Онун бејнинә өз дахили әләминдән вә харичи әләмдән кәлән күдди мигдарда сигналлар онун психи инкишафынын башланғычыны гојмуш олур. Ушаг дүнија кәләркән бәдәнин физики гурулушу е'тибарилә әсасән формалашмыш олур. Онун физики инкишафы психи инкишафындан хејли дәрәчәдә үстүн олур. Белә ки, ушаг дүнија кәләркән о, әләтән 3200—3500 г чәкијә малик олур. Онун боју 50 см-ә бәраәр олур. Лакин јени дүнија кәлмиш ушағын бәдән гурулушу нәинки јашлыларын бәдәниндән, һәтта једди јашлы ушағын бәдән гурулушундан фәргләнир.

Јени доғулмуш ушағын бәдән гурулушу илә алты, једди јашлы ушағын бәдән гурулушу арасындакы фәрг јени доғулмуш ушағын бәдән үзләринин бир-биринә нисбәтән геј-

ри-мүтәнәсиб олмасындадыр: баш чох бөјүкдүр. О, ушағын бәдәнинин узунлуғунун 1/4-нә бәрабәрдир. Бөјүкләрдә исә баш бәдәнин узунлуғунун 1/8-ни тәшкил едир. Ушағын гылчалары чох гыса, бәдәни исә нисбәтән узундур.

Ушаг јеничә дүнија кәләндә онун бејни дә мүәјјән дәрәчәдә формалашмыш олур. Әкәр бөјүк адамларын бејнин чәкиси орта һесабла 1 кг 400 грама бәрабәрсә, ушаг анадан оlanda онун бејнинин чәкиси 360—370 г-а бәрабәр олур. Апарылан тәдгигатлар мүәјјән етмишидир ки, чағанын бејнинин синир һүчәјрәләри, хусусилә габыг, ушаг доғулан заман там мә'насы илә формалашмамыш олур. Синир һүчәјрәләринин һамысы, јетишмиш бејнинин һүчәјрәләринин гурулушу, бөјүклүјү вә формасы кими олмур.

Доғуладан сонра ушағын бејни мүхтәлиф истигамәтләрдә инкишаф едир. Онун (бејнин) чәкиси артыр. Бејни күтләси биринчи иллә чох сүр'әтлә артыр. Бир јашын сонун бејнин чәкиси 2 дәфә (780—800 г) артыр. Бу дөврдә ушағын бејнинин чәкиси ајда 30 г артыр. Демәк, ушағын бејни бу дөврдә күндә бир грам артыр. Ушаг 3 јашына чатанда онун бејнинин чәкиси 1100—1200 г-а чатыр. 3 јашындан сонра бејнин артмасы сүр'әти азалыр. Једди јашлы ушағын бејнинин чәкиси 1200 г-а бәрабәр олур. Демәк, 4 иллә чәми 50 г артмыш олур. Лоғгуз јашлы ушағын бејнинин чәкиси 1300 г, 15 јашлы ушағын бејнинин чәкиси 1350 грама бәрабәр олур. Ушағын бејнинин чәкиси 21 јашында бөјүкләрин бејнинин чәкисинә бәрабәр олур.

Ушағын физики инкишафынын сүр'әтини даһа бир мүгајисә илә көстәрмәк олар. Бу да ондан ибарәтдир ки, бөјүкләрин бејнинин чәкиси онун бәдәнинин ағырлығынын 1/40 һиссәсини тәшкил едирсә, јени доғулан ушағын бејнинин чәкиси бәдәнинин ағырлығынын анчаг 1/8 һиссәсини тәшкил едир. Бу сонунчу ики һиссәни бир-бири илә мүгајисә етсәк, көрәрик ки, бәдәнин ағырлығына нисбәтән јени доғулан ушағын бејнинин ағырлығы јашлы адамын бејнинин бәдәнин чәкисинә олан нисбәтиндән 5 дәфә чохдур. Бејнин чәкисинин бу чүр гејри-бәрабәр артма темпи ушағын әгли инкишафынын ләй кичик дөврдә нә гәдәр бөјүк рол ојнамасыны көстәрир.

Ушағын физики инкишафы онун бејнинин инкишафындан һеч дә кери галмыр. Ушаг һәјатынын икинчи вә үчүнчү илиндә көзә чарпачаг дәрәчәдә бөјүјүр. Ики ил ичәрсиндә ушаг 20 см бојуну, 4—4,5 кг чәкисини артырыр. Мүшәһдәләр көстәрмишидир ки, ушағын һәјатында баш верән дәјишмә 3 јашына нисбәтән 2 јашында даһа интенсив олур.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, үч јашлы ушағын чәкиси орта

һесабла 14,2—14,6 кг гәдәр олур; ушағын боју исе 93—94 см олур. Аҗыг галма вахты чоһалыр. Бу дөврдә ушаг анчаг 12, 15, 13 саат җатыр (1 җашында 14 саатдан 18 саата гәдәр җатыр). Ушағын бу аҗыглыг дөврүнү җашлы адамлар ушагларла ојун кечирмәк, онларла садә мәшгәләләр апармаг, ушагларла мүхтәлиф үнсирәтдә олмаг үчүн истифадә едирләр.

Икинчи җашын башлангычында ушагларын бәдән гурулушу онун аҗаг үстә дурмасы вә кәзмәҗә башламасы үчүн хејли чәтинликләр җарадыр. Онун ғыса гылчалары, кичик пәнчәләри, ағыр вә бөјүк башы һәрәкәт етмәҗә вә мүвазинәт сахламаға мане олур. Үч җашлы ушағын бәдән гурулушу чағанын бәдән гурулушундан хејли дәрәчәдә фәргләннр. Үч җашлы ушағын башы о гәдәр бөјүк олмур, гылчалары узаныр. Көвдәси исе ғысалыр. Алты җашлы ушагда бу дәҗишикликләр даһа артыг көзә чаршыр.

Анчаг бағча җашы дөврүнүн сонуна гәдәр скелетинин сүмүкләри вә фәгәрә сүтунунун бүтүн әйриләри мөһкәмләннр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, ушагларын бәдәнләри там мә’насы илә мөһкәмләнмишдир. Бу җашда ушагларын бәдәнләри һәлә чоһ мөһкәм дејилдир. Она көрә дә һәкимләр тәрбијәчиләрдән, валидејнләрдән, муәллимләрдән тәләб едирләр ки, онлар ушагларын дурушларына һәмишә нәзарәт етсинләр, һәтта мәктәб җашлы ушаглар да скамјада дүзкүн отурмазларса, онларын фәгәрә сүтунлары күн-күндән әјилмәҗә башлаҗаҗаг. Буна јол вермәмәк үчүн ушагларын дурушуну, отурушуну һәмишә нәзарәт алтында сахламаг ләзымдыр; ушагларын јумшаг түк дөшәк үстүндә җатмасына да јол вермәк олмаз, чүнки белә бир җатыш да дүзкүн олмајан вәзијәтин јаранмасына сәбәб олур, фәгәрә сүтунунун әјри вәзијәтә дүшмәси үчүн шәрәит җарадыр.

Ушағын үрәјинин иши дә нәзәрә чарлаҗаг дәрәчәдә дәҗишир. Ики җашлы ушағын нәбзи дәгигәдә 120 дәфә вурур. Једди җашлы ушағын нәбзи 90 дәфә, җашлы адамын нәбзи исе орта һесабла 72 дәфә вурур. Ушаглар көрпәлик дөврүндә даһа тез-тез нәфәс алырлар. Чүнки онларын чийрәләринин һәчми кичикдир. Она көрә ушаг һәм тез-тез нәфәс алыр, һәм дә бу нәфәс сәтһи вә гејри-бәрабәр олур.

Кичик бағча җашы дөврүндә ушағын бојунун артма сүрәти бир гәдәр зәифләјир: бу җашда ушағын боју 95—100 см, чәкиси 15,5—16 кг чатыр. Јени доғулмуш ушағын үрәјинин чәкиси 20 г олур, бу дә бүтүн бәдәннин 0,6 фаизини тәшкил едир. Ики җаша җахын бу чәки 3 дәфә артыр. Үрәјин иши дә дәҗишир. Јеничә доғулмуш ушагда үрәјин дојунтүсү 120—140-а бәрабәр олдуғу һалда, дөрд җашлы ушагда үрәк

дәгигәдә 90—120 дәфә вурур, једди җашлы ушағын үрәји дәгигәдә 75—100 дәфә вурур. Нәфәс алманын дәринлији, тезлији вә ритми дәҗишир. Әкәр јени доғулмуш ушаг дәгигәдә 50—60 дәфә нәфәс алырса, бир җашында—35, үч җашында—28, једди җашында 22—24 дәфә нәфәс алыр. Бир җашында 4 җашына гәдәр ушаглар нәфәс аларкән вә бурахаркән һаванын һәчәми 1,5 дәфә артыр.

Орта бағча җашлы ушаг 4-дән 6 җаша гәдәр өз бојуну 98 см-дән 112 см-ә гәдәр узадыр, јәни ики ил әрзиндә ушағын боју тәғрибән 14 см-ә узаныр. Беш җашында ушағын чәкиси 18—19 кг-а, алты җашында исе 20—21 кг-а бәрабәр олур.

Бөјүк бағча җашлы (6 вә 7 җашлы) ушагларын боју хејли дәрәчәдә артыр. Једди җашлы ушагларын боју орта һесабла 113—115 см-ә бәрабәр олур. 5-дән 7 җаша гәдәр, 2 илдә ушағын боју 15 см узаныр. Алты, једди җашлы ушағын орта чәкиси 21—22 кг олур. Беш җашдан једди җаша гәдәр бу чәки 2,1—2,2 кг, алты җашдан једди җаша гәдәр 1,7—1,8 кг артыр.

Бөјүк бағча җашлы ушагда скелетин, ири вә хырда дамрларын мөһкәмләнмәси давам едир. Бу сон дәҗишиклик ушағын бејнинин инкишафы илә сых сурәтдә бағлыдыр. Ушағын синир фәалијәти тәкмилләшир, ушаг өз һәрәкәтләрини идарә етмәҗә башлајыр.

2. Ушағын шәртсиз рефлексләри вә илк шәрти рефлексләри. Ресептор вә һәрәки фәалијәтин инкишафы

Ушаг дүнјага кәлән заман бир нечә шәртсиз рефлексә малик олур. Бу шәртсиз рефлексләр васитәсилә ушаг харичи аләмлә илк әлағәләрини җарадыр. Онлар дәринин вә селикли гишаларын гычыгланмасына чаваб вермәклә јаранырлар. Ушаг организмнин бу чүр механизмин бејин гурулушунун бә’зи һиссәләринин һисбәтән морфоложи вә функционал һазырлығыны көстәрир. Бејин габығынын һүчәјрәләринин јетишмәмәси ојанма просесләринин ләңкимә просесләри үзәриндә кәскин сурәтдә үстүнлүјүндә ифадә олунур.

Јени доғулан ушаг һәмишә күллү мигдарда гарышыг, һеч бир гајдаја ујғун кәлмәјән һәрәкәтләр едир: голларыны, гылчаларыны дартыр, алныны ғырышдырыр, көзләри мүхтәлиф истигамәтә фырланыр (бахыр), үзүнү, көзүнү бүзүшдүрүр. Рефлектор фәалијәтин инкишафы, һәр шәјдән әввәл, өзүнү онда көстәрир ки, чағанын чаваб һәрәкәти даһа чоһ мүәјјән фәргләндиричи характер алыр.

Ушаг дүнјага кәләнән сонра онда ашағыдакы шәртсиз рефлексләри мүәјјән етмәк олур:

1. Көрмә рефлекс. Доғулдан беш дәгигә [сонра кур ишығын тә'сиринә чаваб оларга чағанын көзләри бүзүлүр.

2. Гида рефлекс. Јени доғулмуш ушағын додағларына, һатта үзүнүн башга јерләринә тохундугда әммә һәрәкәти јараныр. Бу һәрәкәт кетдикчә тәкмилләшир вә фәргләндирилир.

3. Бабин рефлекс. Ушағын ајағынын алтыны күт кибрит чөпү илә гычыгландырдыгда, чаға ајага бармағларыны аралајыр.

4. „Робинзон“ рефлекс. Чағанын әлләринин ичинә тохундугда, онда чөпә, карандаша, бармага рефлектор јапышма әмәлә кәлир, бу јапышма о гәдәр гүввәтли олур ки, һатта чағаны бунунла јердән галдырмаг да олур. [Икинчи ајында бу рефлекс јох олур.

5. Истигамәтләндиричи рефлекс. Бу рефлексин ушағын бүтүн психи проселәринин инкишафы үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Илк формада бу рефлекс ишыглы вә ја парыллајан чисимә доғру бахмагда ифадә олунур. Сонралар бу чүр сәмтләндиричи реаксияны ушага јени олан, гејри-ади һадисләр јарадыр.

Ушағын али синир фәалијјәтини өјрәнән тәдгигатчылардан В. М. Бехтерјев, А. Г. Иванов-Смоленски, Н. И. Красногорски, И. П. Неманова, Н. М. Шелеванов вә б. ушағларда шәрти рефлексләрин чох тез әмәлә кәлмәсини сөјләјирләр. Бу фикирләр бир сыра психоложи әдәбијјатда өз әксини тапмышдыр. Бу барәдә әлдә едилән нәтичәләри үмумиләшдирән А. А. Лублинскаја гејд едир ки, ушағларда гида рефлексинин јаранмасы үчүн ушағы ана сүдү илә једиртмәјә башлама вахты бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Әкәр ана өз чағасыны дөшү илә дүнјага кәләндән 20—30 дәгигә сонра једиртмәјә башларса, о заман шәрти рефлекс (үзүн дәрисинә тохунма, бәдәнин вәзијјәгинә көрә јаранан) ики-үч једиртмәдән (әмиздирмәдән) сонра илк күнләр формалашмага башлајар. И. А. Аршавски көстәрир ки, ушагда бу чүр гида рефлекс әмиздирмәнин дәфәләрлә тәкрат едилмәси нәтичәсиндә анчаг һәјатынын 10—12 күнүндә јараныр.

Тәби шәрәитдә һәјатынын биринчи ајынын сонуна јахын ушагда шәрти рефлекс бәдәнин әмиздирмә вәзијјәтинә көрә газанылыр. Ушағы әмиздирмә вәзијјәтиндә тутаркән, ушаг башыны анасына доғру чевирмәклә вә әммә һәрәкәти илә реаксия верир. Ушаг кимин гучағында белә бир вәзијјәтдә тугуларса, һәмин һәрәкәти көстәрәчәкдир. И. П. Неманова вә Н. И. Касаткин көстәрир ки, ушағын һәјатынын икинчи ајындан е'тибарән ешитмә, көрмә вә бир гәдәр сонра дәри-

тохунма рефлексләри јаратмаг мүмкүндүр. Икинчи ајында көзләрин охларынын ејни истигамәтә јөнәлмәси формалашыр. Ушаг бу дөврдә парлаг бир гычыгландырычыны көрмә васитәсилә гаврајаркән, башыны вә көзләрини о тәрәфә дөндәрир. Сәс ешидилән тәрәфә исә үчүнчү ајында дөnmәјә башлајыр.

Чағанын илк шәрти рефлексләри әсасән комплекс гычыгландырычыларын тә'сири илә јараныр. Анчаг бәдәнин вәзијјәти, таныш финчанын формасы вә анасынын сәси ејни заманда тә'сир етдикдә, үч ајлыг чағада додағларын һәрәкәти илә әммә рефлекс јараныр. М. М. Колтсовун тәдгигаты көстәрмишдир ки, бу компонентләр ајры-ајры тә'сир етдикдә, һеч бир реаксия әмәлә кәлир.

Һәјатынын ики ајындан сонра бејин габығынын һүчәјра гурулушу интенсив сурәтдә инкишиф едәркән, шәрти рефлексләрин јаранмасы да дәјишир. Бу дәјишмә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Ушағын әһәмијјәт вердији гычыгландырычыларын сајы артыр.

2. Бејин габығы вә онун алтындакы тәбәгәләр, садә синир рабитәләринин јаранмасы үчүн оптимал ојнама вәзијјәтиндә олурлар.

3. Ушаг бөјүдүкчә, габығын мәшгетмә габилијјәти артыр. Мүвәггәти рабитәләрин јаранмасы тезләшир.

4. Ләнкимә проселәринин бүтүн нөвләринин инкишафы сајәсиндә јаранан синир рабитәләри даһа давамлы вә мөһкәм олур.

5. Ушағын инкишаф етмәси илә әлағәдар онун синир проселәринин һәрәкилији артыр. Бу да сөнмүш синир рабитәләринин, һәр шејдән әввәл, тез вә асан бәрпа едилмәсиндә ифадә едилир.

6. Ләнкимә проселәринин гүввәси вә ролу нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артыр. Ләнкимәнин бүтүн нөвләри бејнин фәалијјәти илә әлағәдардыр.

7. Ушағын инкишафы илә әлағәдар онун рефлектор фәалијјәтинин гурулушу да мүрәккәбләшир.

8. Динамики стереотипләрин формалашмасы нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә дәјишир.

9. Ушағын али синир фәалијјәтинин инкишафында сөз синаллары васитәсилә јаранан рефлексләр даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. И. П. Павлов гејд етмишдир ки, сөз— „үмумиләшдирмәјә вә мүчәррәдләшдирмәјә имкан верир ки, бу да бизим али, инсана мәхсус ... тәфәккүрүмүзү тәшкил едән“ синалдыр. Икинчи синал системинин синалы кими,

ушағын сөзү мәнимсәмәси, гычыгландырычынын һисси гавраҗышы сөзү һәрәкәтлә билаваситә бирләшдирмәси заманы баш верир, җәни анчаг „һәр сөзүн архасында инсан варлыг баша дүшән“ (И. П. Павлов) заман баш верир.

Беләликлә, ушағын али синир фәалиҗәти тәкмилләшдикчә, әсас етибарилә, ики просесин дәјишмәси баш верир: 1. Ојанма, 2. Ләнкимә. Бунларын арасында җаранан таразлыг җетишмиш адама хас олмагла онун психи инкишафынын нормал дәрәчәсини тәмин едир.

3. Ушағын җашлыларла үнсийәтинин илк формалары

Бу аҗдын мәсәләдир ки, чағанын инкишафында она җахын олан җашлылар чох бөјүк рол ојнаырлар. Тәдричән җашлы адамларын ојнадыгы ролун әһәмиҗәти дәјишир. Ушағын һәҗәтынын илк аҗларында ананын вә җа тәрбиҗәчи-бачынын онун әтрафында көрүнмәси һәмишә чағанын үзви тәләбәтынын тәмин едилмәси илә әлагәдардыр. Она көрә дә бешалты аҗлыг ушаг анасыны, җахуд ону һәмишә једиздирән тәрбиҗәчи-бачыны таныыр, һәтта гоншу отагдан анасынын сәсини ешидәндә, ушаг севинән вәзийәтә кәлир.

Биринчи җашын икинчи җарысында ушаг үчүн җашлыларын ролу дәјишир. һәтта бүтүн һәҗәт тәләбәтлары өдәнилән заман да алты, сәккиз аҗлыг ушаг анасыны күлмәклә, севинч сәсләри илә, үмуми чанланма илә гаршылаыр. Ушаг бу дөврдә җашлыларын үнсийәтиндән, онларла ојнамасындан даһа чох һөзз алыр.

Бир җашын сонунда ушағын җашлы адамла үнсийәтиндә җамсылама бөјүк рол ојнамаға башлаыр. Бу әввәлчә тамамилә гејри ихтијари күлүшлә тәзаһүр едир.

Җамсылама, ушағын нитгин башлангычыны мәнимсәмәсилә аҗдын сурәтдә өзүнү кәстәрир. Ушаглар дөрд-алты аҗларында јумшаг һечалар, сәсләр чыхарырлар: „гы, га, гу ... а ... а ...“ кими чыхарылан, „тәләффүз“ едилән һечалар, сәсләр, шүбһәсиз, һәлә нә нитгдир, нә дә сөздүр. Бунлар җашлы адамларын ушагла ојнајаркән дедикләри сөзләрин һиссәләридир. Онлар дәфәләрлә: „дә ... дә ... дә, ба ... ба ... ба, ма ... ма ... ма“ һечаларыны тез-тез тәқрар едирләр. Бунлар да, шүбһәсиз, сөзләр дејилдир, ушаглар бу сәс бирләшмәләрини дә һеч бир шејә вид етмирләр. Ушаглар бу һечалары тәләффүз едир вә дәфәләрлә ону ешидирләр. Н. А. Менчинскаја өз оғлу Саша үзәриндә апардыгы мүшәһидә заманы бу чүр һала тәсадүф етмишдир. 7 аҗ 15 күнлүк Саша 32 дәфә „ве“, 14 дәфә „ге“ вә 12 дәфә „бе“

һечасыны тәләффүз етмишдир. Онун дедијинә көрә Саша 8 аҗын ахырында: „да“, „те“, „ти“ вә с. һечалар тәләффүз етмәјә башламышдыр.

Ушагларын нитгинин инкишафында, шүбһәсиз, әһәмиҗәтлә дәрәчәдә фәрди фәрғләр мүшәһидә олунур. Анчаг демәк олар ки, бүтүн ушаглар биринчи җашын сонуна гәдәр бир һечә сөз мәнимсәјириләр. Ушаглар бу сөзләри нәинки һиссәтән җахшы тәләффүз едирләр, һәтта онлары мүәјјән чисимләр вә һәрәкәтләрлә әлагәләндирирләр. Бу чүр илк сөзләр сырасына „баба“, „нәнә“, „дәдә“, „дај-дај“ вә с. сөзләри дахил етмәк олар. Мәсәлән, Чаһанкир вә Тофиг Мәһдизадәләр илк дәфә „баба“ сөзүнү тәләффүз етмишләр. Тофиг өзүнүн һәҗәти тәләбәты илә үҗүн кәлмәјән шејләри „хы“ адландырырды. Дојандан сонра әмзик кечирилмиш бутулкасыны, исти чаҗы вә с. „хы“ дејә рәдд едирди, „дә“ һечасы кәлмәк һәрәкәти илә әлагәдар тәләффүз едилдириди. Она җахын олан һәр кәси узагдан көрән кими „дә“ дејә ишарә едирди вә с.

Тәдигатчыларын әлдә етдији мәлүмата көрә аҗры-аҗры ушаглар 6, һәтта 10 сөз тәләффүз едә билирләр. Лакин бу дөврдә онлар даһа чох сөз „баша дүшүрләр“. Ушагдан лампа һаны? сорушанда үзүнү тавандан асылан чилчыраға доғру дөндәрир. „Ғапы һаны?“—Ғапыја бахыр вә с. Лакин буну да әләвә етмәк ләзимдыр ки, „баша дүшүр“ сөзләри дырнаг арасында гејд едилмишдир. Бу һәлә һәгиги башадүшмә, анлама демәк дејилдир. Елә сөзләр вар ки, ушаг ону мимика илә „анлаыр“, о сөзү мимика илә әлагәдар мәналандырыр. Мәсәлән, Мәһдизадә Маһирәјә, конфети кәстәрмәдән, чидди сурәтдә, учадан „Ал, бу конфети је!“ чүмләсини дедикдә, о, ағламаға башламышдыр. Әксинә, күләкүлә „чор“, „зәһримар“ сөзләрини дедикдә, о, күлмүшдүр. Ушаг бу дөврдә сөзләрин бир һиссәсинин мәнасыны мимика илә тәјин едир. Бәзи сөзләри исә һәрәкәтлә анлаыр. Сөзүн мәнасыны һәгиги сурәтдә баша дүшмәк үчүн сөз ушаг үчүн үмумиләшдиричи характер дашымалыдыр, анлама бу заман мүмкүндүр. Бу да ушағын һәҗәтынын икинчи илиндә әлдә едилә биләр.

4. Ушагда ресептор вә һәрәки фәалиҗәтин инкишафы

Јеничә дүнјаја кәлмиш ушағын инкишафы һәртәрәфли, мүтәнәсиб сурәтдә баш верир. О, һәм физики чәһәтдән, һәм дә психи чәһәтдән инкишаф едир. Ушаг кәлдији бу дүнјада јени һәҗәт шәрәтиндә инкишаф етмәјә башлаыр. Онун бејнинә харичи вә дахили аләмдән күлли мигдарда сигналлар

дахил олур. Бу сигналлар ушағын бејинә онун ресепторлары васитәсилә дахил олур. Билдјимиз кими, ресептор ушағын анализаторунун бир хиссәси, һәм дә гәбуледичи хиссәсидир. Көз, гулаг, ағыз, бурун, дәри—булар адамын, о чүмләдән ушағын ресепторларыдыр. Ушаг психи вә физики чәһәтдән инкишаф етдикчә, онун анализаторлары да, һәммин анализаторларын ресепторлары да инкишаф едир, онларын фәалијјәти дә мүрәккәбләшир.

Сонраки инкишаф үчүн ушағын ишыға, рәнкә, сәсләрә, ијләрә олан һассаслығынын дәјишмәсинин, һәмчинин онун һәрәкәтләринин вә нитгинин формалашмасынын хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Тәдгигат көстәрмишдир ки, ушағын көзүнүн, гулагынын, дәрисинин, бурнунун, ағзынын селикли гишаларынын гурулушу она чох еркән рәнкләр, сәсләри, ијләри, дадлары дүјмаг вә фәргләндирмәк имканы верир. Ушаг, мәсәлән, һәјатынын 3-чү ајында гырмызы рәнки сечир вә парлаг ојунчагы алмаг үчүн дартыныр, ағ вә рәнк-сиз ојунчаглары о гәдәр дә әһәмијјәт вермир. Бир јашын ахырына гәдәр ушаға гырмызы, сары, јашыл рәнкләри фәргләндирмәји өјрәтмәк олар. Лакин ушаг һәлә нитгә малик олмадығы үчүн онларын адыны билмир. Бу дөврдә ушаг ән садә тапшырығы белә ичра едә билмәз (мәсәлән, „мәнә гырмызы топу вер“ кими садә тапшырығы јеринә јетирә билмәз). Бу, аңчаг икинчи илиндә мүмкүн ола биләр.

Ушагларын рәнкләри чох еркән сечмә габиліјјәти совет алими Н. И. Красногорски тәрәфиндән олдугча мараглы бир тәчрүбә илә исбат едилмишдир.

Ики-үч ајлыг чағалара әмиздирмә заманы мүхтәлиф рәнкли бутулкалар верилр. Аңчаг сүд гырмызы рәнкли бутулкада олур. Ушагларын гырмызы бутулканы тез сечмәјә башламалары мүшаһидә олунамшдур. Бу бутулка онлар үчүн „сигнал“ олмаға башламышдыр. Бу рәнк һәмишә гида илә—сүдлә мөһкәмләндирилмишдир. Мөһкәмләндирилмәјән дикәр рәнкләр „тә‘сирсиз“ олмушдур.

Ушагда бир чисим үзәриндә мәркәзләшмәк, ону мүшаһидә етмәк, гаврамаг бачарығынын инкишафы әсас әһәмијјәтә маликдир. Ушағын диггәтини һәр шејдән чох һәрәкәт едән чисимләр чәлб едир: сүрүшин, парылдајан пәрдә һәтә бир ајлыг ушағын да нәзәрини чәлб едир. Ушағын нәзәрини мүнтәзәм сурәтдә өзүнә чәлб едән ән мараглы объект инсандыр: ана, дајә, тәрбијәчидир. Јашлы адамын сифәти һәмишә мүтәһәрриkdir, онун күлән вә тәрпәнән додаглары, онларын архасындан каһ көрүнән, каһ кизләнән, парылдајан ағ дишләри, һәмишә һәрәкәтә олан көзләри ушағын диг-

гәтини өзүнә чәлб едир. Ушаг онларла о гәдәр марагланыр ки, әлини атыб, ону гучағында тутан јашлы адамын додагларындан, бурнундан јапшыыр, дишләрини тутмаг истәјир. Булар һамысы көрмә ресептору олан, көзләрин фәалијјәти сајәсиндә әмәлә кәлир.

Ешитмә анализатору олан гулаг да һәммин инкишаф просесиндә иштирак едир. Һәјатынын биринчи илиндә ушағын ешитмә габиліјјәтинин инкишафы барәдә дүзкүн вә инамла мүһакимә јүрүтмәк һәмишә мүмкүн олмур. Ушағын ешитмәси барәдә илк кестәричи онун кәскин, гүввәтли сәсдән дискинмәсидир. Ушағын јатдығы отагда учадан чыхарылан сәсдән ојанмасы, јахуд дискинмәси дә онун бу барәдәки кестәричиси һесаб олунар.

Беш ајдан сонра ушаг она јахын олан адамларын сәсләрини јаваш-јаваш сечмәји өјрәнир. Биринчи јашын ичәриндә сәсләрин фәргләндирилмәси даһа дәгиг олур. Әкәр тәрбијәчи ушаглар ојнајан заман әлиндәки кичик зәнки каһ бир, каһ да дикәр күнчдән, каһ јухарыда, каһ ашағыда чаларса, ушаглар башларыны һәммин тәрәфә чевирмәјә тез өјрәнирләр. Беләликлә, ушаглар сәсин кәлдији сәмти мәкәнда тәјин етмәји өјрәнирләр.

Ушаглар чох еркән мусигијә һассаслыг көстәрирләр. Бу барәдә ушаглар арасында фәрди фәрг, әлбәттә, вардыр. Тәчрүбә көстәрмишдир ки, сәккиз-доггуз ајдан сонра алчагдан чалынан сакит мусиги ушагларын хошуна кәлир. Онлар динчәлир вә сакит узанырлар. Бәзи ушаглар ојнаг вә ритмик мусигини асан гаврајырлар вә она ујғун олараг бәдәнләрини, голларыны һәрәкәт етдирирләр. Бу чүр мусиги сырасына ојун һаваларыны, маһнылары дахил етмәк олур. Ушагларын демәк олар ки, һамысы ана лајласыны чох һәвәслә динләјир. Мөһдизадә Маһирәни анасы јатырдаркән о, „ел билиртини оху“ дејирди. Анасы халг шаири С. Вурғунун „Азәрбајчан“ ше‘ринин „Ел билр ки ...“ сөзләри илә башланан бәндини о ше‘рин сөзләринә јазылмыш мусиги илә астадан охујаркән о, диггәтлә динләјәр вә јухуја кедәрди.

Ушағын сонраки инкишафы үчүн ешитмәк вә сонра да данышмаг, јәни нитги гаврамаг вә јенидән һасил етмәк бачарығынын инкишафы хүсуси рол ојнајыр.

Чағада тохунма һассаслығы чох инчә шәкилдә инкишаф етмишдир. Чағанын јумшаг дәрисини һәр чүр тохунмаја гаршы һәссасдыр. Чағанын әли, әлбәттә, дүңјаја кәлдији заманда бир тохунма органы кими һәрәкәт едә билмир. Аңчаг биринчи илин икинчи јарысында ушаг әшјалара әлләрини сүртмәјә башлајыр вә онларла ојнајыр. Бу вахтдан әлләрин ро-

лу һәр күн артыр. Эл ушагда бу саһәдә илк дөврдә көзүн функсијасыны керидә бураһараг, өзү идрак органына чеврилир.

Бир јашында бүтүн ил боју ушағын ағзы тез-тез тохунма органы кими фәалијәт көстәрир: ушаг бу дөврдә әлиһә дүшән һәр шеји ағзына салыр, ону сорур.

Биринчи јашын ичәрисиндә ушагда дадбилмә һәссаслығы хејли инкишаф етмиш олур. Үч ајлыг чаға ширин, ачы вә турш кими кејфијәтләри јахшы фәргләндирир. Әкәр ана сүдүндән сонра она инәк сүдү версәләр, ону ширинләшдирмәјинчә ичмир.

Ушаг ији дә чох еркән фәргләндримәјә башлајыр. Әкәр бутулкаја кечирилән әмзијә пис иј верән дәрман сүртсәләр, ушаг ач да олса, о әмзији тутмур.

Беләликлә, ушағын һисс органлары апараты ишә о гәдәр һазыр олур ки, рәнкләри, бә'зи сәсләри, ијләри вә она тә'сир едән дикәр гычыгландырычылары гаврамаг вә фәргләндримәк имканыны тә'мин едир. Бу кими ишләри көрмәк үчүн ушаға чох шејләр өјрәтмәк ләзимдыр. Бу ишләри көрмәк бејинин даһа чох инкишаф етмәсини тәләб едир. Ушағын психикасынын инкишафы үчүн баш бејин габығында көрмә, ешитмә, һәрәкәт вә с. кими шө'бәләрин (мәркәзләрин) формалашмасы хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Көз, гулаг, бурун, дәри вә с. кими гаврајычы органлар (ресепторлар), онлардан мәркәзә доғру кедән синирләр анализатор кими әсас чиһазы тәшкил едир. Тәрбијәчиләр ушағын анализаторларынын инкишафында чох еһтијатлы һәрәкәт етмәлидирләр. Елә етмәмәлидирләр ки, бир анализатор о бириндән чох инкишаф етсин. Анализаторлар ејни дәрәчәдә инкишаф етмәлидирләр.

Бир јашын орталарына јахын ушағын дујғуларынын инкишафы онун һәрәкәтләринин инкишафы илә сых сурәтдә бағлы олур. Чағанын үмуми инкишафы үчүн бир сыра һәрәкәтләри мәнимсәмәк хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Ушаг һәјатын илк ајларындан ону әһәтә едән харичи әләми танымаға башлајыр. Бунун үчүн чисимләрлә мүхтәлиф һәрәкәтләр едир. Беш-алты ајлыг ушагда бу чүр манипулјасија (әл һәрәкәти) — чисимләрлә һәрәкәт адланыр.

Ушагларда чисимләрлә һәрәкәтин инкишафыны өјрәнмәк үчүн апарылан тәдигат көстәрмишдир ки, башла вә әлләрлә едилән һәрәкәтләр тәдричән мүрәккәбләшир: онлар даһа дәгиг, разылашдырылмыш олурлар вә кетдикчә ушағын арзуларына даһа чох табе олурлар. Бу һәрәкәтләрә ушағын

сүр'әтлә инкишаф едән бејин габығы, хүсусилә, онун һәрәкәт мәркәзләри јардым етмиш олур.

Чисимләрлә һәрәкәтин инкишафында тәрбијәчиләр ушагларын бу вә ја дикәр бир әшја үзәринә өз нәзәрини јөнәлтмәси вә сонра да ондан јапышмасы үчүн мәшғәләләрдән кеңиш истифадә едирләр. Һәјатынын 2 ајындан сонра ушаглары тахтын үстүндә, бешикдә гарны үстә узандырыб онлара ојунчағы елә көстәрмәк олар ки, ушаг башыны галдырсын. Бу чүр һәрәкәтләрин фәјдасы ондан ибарәтдир ки, онлар ушағын бојунун дамарларыны мөһкамләндирир. Бу чүр тәмринләр нәтичәсиндә једди ајлыг чаға нәинки әлләринә сөјкәнәрәк мүстәгил сурәтдә башыны галдырыр, һәтта ону һәр тәрәфә дөндәрәрәк, һәрәкәт едән чисми изләјир, башыны галдырараг јухары бахыр, ашағы бахмаг үчүн ону әјир вә с.

Ән чох нәзәрә чарпан дәјишиклик чағанын әлләри илә баш верән һәрәкәтиндә олур. Ики ај јарымдан сонра ушаг чисми әлиндә тутмаға башлајыр. Бу дөврдә чағанын һәрәкәтләринә јахындан јардым етмәк ләзимдыр ки, о, өзүнә олдуғча зәрури олан чисимләрлә һәрәкәти инкишаф етдирә билсин. Чәлбедичи чисимләрдән јапышмағы өјрәтмәк саһәсиндә ушагла апарылан тәмринләри апармагла тәрбијәчи баш бејинин көрмә вә һәрәкәт мәркәзләри арасында фөвгәләдә әһәмијјәтә малик олан синир рабитәләри јаратмағы тә'мин етмиш олур. Бу кими мәшғәлә вә тәмринләр нәтичәсиндә 4—6 ајында ушаг көзүнүн габағындан асылмыш, онун үчүн чәлбедичи олан ојунчағы тутмаға чалышыр.

Ушаг чисми тутмағы өјрәнир. Әввәлләр белә бир һәрәкәти јеринә јетирмәк онун үчүн чох әтин олур. Бунун үчүн, һәр шејдән әввәл, чағчағы көрмәли, ону әтрафында олан чохлу чисимләрдән сечмәлидир (бунун үчүн јашлы адам һәмин ојунчағы јухары галдырмалы, ашағы ендирмәли, ону һәрәкәт етдирмәли вә силкәләмәлидир); ојунчағын өзүндән олан мәсафәсини тә'јин етмәлидир, јә'ни ојунчағын фәзада јерини мүәјјәнләшдирмәлидир. Сонра һәр ики әлини о јерә доғру узатмалы, әлләри чағчаға тохунан заман, бармагларыны сыхмалы вә ону тутмалыдыр. Чағанын сөзә бахмајан әлләри вә бармаглары үчүн, онун тәчрүбәсиз көзләри үчүн бу чох мүрәккәб бир мәсәләдир.

Әшјаларда ојуну тәкрар етдирмәклә тәрбијәчи ушагда дәгиг көрмә гаврајышыны вә әлләрин, бармагларын ујғун һәрәкәтләрини инкишаф етдирир. Әшјалардан јапышмаг једди ајында артыг ушаг үчүн әтинлик төрәтмир. О, өзүнә

Јахын олан чисми асан сурәтдә көтүрүр, ону көздән кечирир, „өјрәнир“.

Ушағын чисимләрдә илк һәрәкәти үчүн көзлә әлләрин уғун һәрәкәтләринин тәдричән тәкмилләшмәси вә мүмкүн олан һәрәкәтин дәфәләрдә тәқрар едилмәси характерикдир. Једди-доггуз ајларында ушаглар даһа мүрәккәб вә мүхтәлиф һәрәкәтләр едә билирләр. Әшјаларла һәрәкәт ушаға имәкләмәкдә чоһ көмәк көстәрир.

Ушаг имәкләјир, јолунда она раст кәлән, ону өз рәнки вә формасы илә чәлб едән чисимләрин јанында дајаныр, онлары „тәдгиг“ едир, әлинә көтүрүр, бәзиләрини ағзына сохур. Јахынлашдығы чисимләрин бәзи хассәләрини дәрк едир. Имәкләмә заманы ону чәлб едән чисмә раст кәләндә, јоруланда ушаг отурур, өз көрмә даирәсини кенишләндирир, о, көзү гаршысында даһа чоһ әшјалар таврајыр.

Бир јашлы ушағын һәјатында баш верән ән бөјүк һадисәләрдән бири онун јеримәсидир. Ушаг јеримәјә башлајаркән әввәлчә әтрафындакы шејләрдән тутараг һәрәкәт едир. Соңра исә мүстәгил һәрәкәт едир. Бу заман гаршысына чыхан һәр чүр маниәләри дәф едир. Ушаг јеријәркән евдәки әшјалара көрә өз мәкан әлагәләрини дәјишир, чисимләрә јахынлашыр, онун бәзи хассәләрини даһа јахындан дәрк едир. Бир јашын сонунда ушаг өз һәрәкәтләриндә көзләнилән нәтичәни ихтијари сурәтдә әлдә едир. Мәгсәдәмүвафиг һәрәкәтләри јеринә јетирәрәк, ушаг өз-өзү илә таныш олур. О, өзүнү бир „хадим“ кими таныјыр вә өз көрдүјү ишдән күлли мигдарда һәзз алыр.

√ 5. Ушагларда тәфәккүрүн формалашмасы, нитгин мәнимсәнилмәси

Ушагларда тәфәккүрүн инкишафы һәјатынын икинчи илиндән башлајыр. Тәфәккүрүн инкишафы јеримәји мәнимсәмәси, һәрәкәтләрин тәкмилләшмәси, көрүш даирәсинин кенишләnmәси вә нитги мәнимсәмәси илә әлагәдардыр. И. М. Сеченов көстәрмишдир ки, тәфәккүрүн илк формасы ојнаг-әзәлә һисси әсасында баш верир. Ушағын ичра етдији һәрәкәтләрдә кеңирдији әзәлә һисси, о практики мәсәләләрин һәлли үсулларынын мәнимсәнилмәси үчүн әсас олур ки, онлар газанылан мүвафәғијјәтлә баша чатдырылыр. Ушағын әмәли (јахуд һәрәки) тәфәккүрүнүн хүсусијјәтләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Ушағын һәлл едәчәји мәсәлә әјани сурәтдә верилир.
 2. Онун һәлл үсулу әмәли һәрәкәтләрдә ифадә олунур.
- Ушагда тәфәккүр онун мәсәләјә идрәк мүнәсибәтилә

мејдана кәлир. Буну Н. Н. Ладыкина-Котс вә А. Н. Леонтјев өз тәдгигатларында көстәрмишләр. Ушаг она верилән мәсәләни практики һәрәкәтлә һәлл едир ки, бу да артыг ушаг һәјатынын биринчи илиндә әшјаларла танышлыг нәтичәси һесаб олунур. Ушаг әшјалара, ојунчагларла әлләри илә тохунараг, онларын хассәләрини өјрәнир, онларын арасында садә рабитәләр јарадыр, даһа шүурлу вә мүвафәғијјәтлә ичра едилән мүхтәлиф һәрәкәтләри мәнимсәјир. Илјарымлыг ушағын һәрәкәти адәтән сәптләшән сынаг характери дашыјыр.

Ушаг јеримәји вә нитги мәнимсәдикдән соңра онун бүтүн һәјат тәрзи вә бүтүн идрәк фәалијјәти дәјишир. Күндәлик һәјатында ушаг күлли мигдарда мүхтәлиф мәсәләләрдә гаршылашыр ки, онлары һәлл етмәјә мәчбурдыр. Әкәр чәлб-едичи чисим һүндүрдәдирсә, ушағын әли чатмырса, о, таныш отурачаг ахтарыр ки, онун үстүнә чыхыб, һәммин чисми алысын. һәммин чисми (ојунчағы) тәчрүби јолла әлдә етмәк үсулуна ијәләнмәклә ушаг, тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк сәһәсиндә ирәлијә доғру бир адым атмыш олур.

Л. С. Выготскинин, А. А. Лјублинскајанын, Н. Г. Салмиһанын, З. А. Гонкованын тәдгигатлары көстәрмишдир ки, мәсәләни вә онун һәлл јолуну нитг илә ифадә етмәк ушагда тәчрүбәнни даһа тез топланмасына апарыр вә онун һәрәкәтләриндә әһәмијјәтли дәјишиклик едир.

Умумијјәтлә, тәдгигат көстәрмишдир ки, нитгин, сөзүн ичра едилән һәрәкәтә дахил едилмәси, ушағын фикри просесини кејфијјәтчә дәјишир. һәтта даныша билмәјән ушагларын да фикри просесләри сөз дахил едиләндә кејфијјәтчә дәјишир.

Бүтүн бу дејиләнләрин әсасында гејд етмәк лазымдыр ки, еркән зейни инкишаф мәрһәләсиндә һәрәкәт тәфәккүрү өзүнә әсас јер тутур. Бу тәфәккүр проблем истигамәти вә шүурлу характер кәсб едир.

Ана дилини мәнимсәмәк көрпәнни һәјатында онун икинчи ән бөјүк мүвафәғијјәти һесаб олунур. Ушағын лүғәт фонду бир јашындан соңра даһа сүрәтлә артыр. Бу, онунла изаһ едилир ки, ушаг бу дөврдә јеријәрәк чоһлу чисимләрә јахынлашыр, онларын хассәләрини јахындан дәрк едир, јашлы адамларла даһа тез-тез үнсијјәтдә олур.

Тәрбијјәчи ушағы кејиндирәркән, једирдәркән онунла баша дүшүлән шәкилдә сөһбәт едир: ајагабыларыны кәтир кејиндирим, сәнин палтонун һансыдыр?... Гашығы сағ әлиндә тут вә с. Јашлыларын бу чүр садә тәләбләрини ичра едәркән ушаг ешидир вә мәшг едир, сөзләри вә там чүмләни баша дүшүр. Бу да ону әһәтә едән јашлы адамларла олан

үнсijтjн характерини эһемijтjтлi дэрэчэдэ дэjишир: ушаг елэ сөзлэр ешидир ки, jашлы адамлар онларын васитесилэ чисимлэри вэ һэрэкэтлэри адландырыр, ушаг сонралар чох кечмэдэн, эшjаларын адларыны чэкмэjэ өзү мараг кестэр-мэjэ башлаjыр.

Ана өзүнүн jаш jарымлыг ушагы илэ оjнаjаркэн, ондан бурнуну, агзыны, гулагыны, башыны кестэрмэjи хаһиш едир. Ушаг һэлэ бу сөзлэри тэлэффүз едэ билмэсэ дэ, анасынын хаһишини эсасэн jеринэ jетирир. Ушаг бу заман мүэjжэн сэс бирлэшмэлэрини уjгун чисимлэрлэ багламагы өjрэнир. Бу да сөзлэрин һэгигэтэн анлашылмасы jолунда атылан илк аддымдыр. Белэ дэ олур ки, ана ушагындан сорушур: „Бу нэдиr?“, „Бэс бу нэдиr?“ Экэр ушаг лазым олан сөзлэри ишлэдэ билмирсэ, jахуд дүзкүн тэлэффүз едэ билмирсэ, ана өз суалына өзү чаваб верир: „Бу бурундур, дүздур, бурундур ... бу элдир ... бу Тофигин аjагларыдыр ...“ Адэтэн ушаг jаш jарымдан сонра эшjаларын адларыны өзү соруш-мага башлаjыр. Ушаг тэдричэн баша дүшүр ки, нитгин көмэjи илэ онун эһатэсиндэ олан адамларла үнсijтjтэ олмаг олар. Элбэттэ, белэ бир үмүмлэшдиричи нэтичэjэ ушаг мүстэгил кэлэ билмэз, анчаг белэ бир нэтичэjэ о, тэчрүбэдэ кэлир. Белэ бир үнсijтjтэ кетдикчэ даһа чох тэлэбат дүjдүгчэ, ушаг өз суалына аз-аз чаваб алмагы элдэ едир, һэтта бэ'зэн ону өзү дүзэлдиr.

Бир jаш алты аjлыг Гэрэнфил бармагы илэ стулу кестэррэк сорушур: „Бунун ады нэдиr?“ Анасы зарафатjана деjир: „бу столдур“. Гэрэнфил бу чавабдан наразы галыр. О, өз суалыны бир дэ тэкрап едир. Анасы чаваб верир: „Бу бешикдиr“. Ушаг jенэ наразы галыр, jенидэн суалыны тэкрап едир. Ана ушага догру чаваб вердикдэн сонра разы галыр вэ „стул“ деjэ тэкрап едир.

Бу чүр зарафатла апарылан оjун ики jашын ичэрисиндэ олан ушагларла тез-тез кечирилир. Тэдгигат кестэрмишдиr ки, ушаг эшjанын адыны билирсэ, онун jанлыш адландырылмасы илэ һеч чүр разылашмыр, чалышыр ки, дүзкүн адыны десинлэр. Тэдгигатчыларда һаглы олараг белэ бир тээссүрат jараныр ки, ушаг атасына, анасына суаллар вермэклэ елэ бил ки, өз билижини jохлаjыр. Бу дөврдэ ушаг шэкилдэ тэсвир олунаан аjры-аjры эшjаларын адларыны сөjлэмэклэ бөjүк һэзз алыр.

Тэдгигат мүэjжэн етмишдиr ки, 1,5 jашдан 2 jаша гэдэр ушагын лүгэти сүр'этлэ артыр. Лакин сүр'этлэ кедэн бу артым бүтүн ушагларда еjни сэвиjжэjэ чатмыр. Ушаглар мүх-тэлиф сөз еһтиjатына малик олурлар. Бу, һэр шеjдэн габаг

ушагын jашадыгы аилэнин тэркибиндэн, аилэ үзвлэринин сэнэтиндэн, мэдэниjжэт сэвиjжэсиндэн чох асылдыр. Тэдгигат мүэjжэн етмишдиr ки, 1 jаш 6 аjлыг ушаглар 30 сөздэн 60 сөзэ гэдэр мүхтэлиф мигдарда сөз еһтиjатына малик олурлар. Jэ'ни 1 jаш 6 аjлыг ушаглар: 30, 40, 50, 60 вэ с. мигдарда сөз еһтиjатына малик ола билирлэр. Jухарыда де-jилдиjи кими, 2 jашын сонуна бу мигдар 160—270-э чатыр. Көрпэлiк дөврүнүн сонуна гэдэр (3 jашын сонуна гэдэр) ушагларын сөз еһтиjаты 1000—1800-э чатыр.

Тэдгигат буну да мүэjжэн етмишдиr ки, 1 jаш 8 аjдан сонра ушагын сөз еһтиjаты даһа сүр'этлэ артыр. Ушагын малик олдугу сөз еһтиjатынын 60%-и исимдэн, 25—27%-э jахыны фе'лдэн, 10—12%-и исэ сифэтдэн ибарэт олур.

Н. А. Рыбниковун, Н. А. Менчинскаjаны, А. Н. Гвоздjевин нэтичэлэринэ көрэ 1 jаш 6 аjлыгдан 2 jаш 6 аjа гэдэр ушагын мэнимсэмиш олдугу исимлэрин саjы 4 дэфэ, фе'ллэрин саjы—8 дэфэ, сифэтлэрин саjы 5—6 дэфэ артыр. Бу мүэллифлэрин һамысы геjд едир ки, мүхтэлиф jаш дөврлэриндэ һэм сөз еһтиjатынын һэчли е'тибарилэ, һэм дэ онун элдэ едилмэси вэ истифалэ едилмэсинин кенишлиjи е'тибарилэ мүхтэлиф ушагларда бөjүк фэрди фэрглэр мөвчуддур.

Көрпэлiк дөврүндэ ушаг ана дилинин грамматик гурулушунун үнсүрлэрини мэнимсэjир.

В. Штернин дедижинэ көрэ ушаг 1 jаш 6 аjлыгдан 1 jаш 8 аjлыга гэдэр „ана“, „нэнэ“, „пишик“ вэ с. кими сөзлэр тэлэффүз едэркэн, онунла там бир чүмлэ ифадэ едир („Нэнэ, мэнэ су вер“). Она көрэ дэ В. Штерн белэ сөзлэри бир сөздү чүмэлэлэр адландырмышдыр. Лакин белэ бир изаһат тэфэккүрлэ нитгин мүнасибэтини сэһв анламага эсасланмышдыр. В. Штерн белэ һесаб едирди ки, һэм нитг, һэм дэ тэфэккүр просеслэри бир-бириндэн асылы олмаjараг инкишаф едир. Штерн һэтта белэ бир сэһв дэ jол верир ки, куjа кичик jашлы ушаг һэлэ нитги мэнимсэмэдэн эввэл формалашмыш фикрэ малик ола билэр.

Ушагларын илк сөзлэрини диггэтлэ өjрэнэн совет тэдгигатчылары (Г. Л. Розенгарт-Пупко, Ф. И. Фрадкина, Е. Г. Бабанова, А. Н. Гвоздев, Н. А. Менчинскаjа, М. М. Колтцова) кестэрир ки, jадда сахладыгы „стул“ сөзүнү jада салан вэ эли илэ онун отурачагыны дөjөчлэjэн ушаг, һэjатынын икинчи илиндэ она таныш олан вэ хош кэлэн вэзиjжэти (Jемэк заманы) jадына салмага чалышыр, истэjир ки, стулун үстүндэ отурсун, элиндэ гашыг тутсун вэ она верилэн хөрэjи jесин.

Бурасы ајдындыр ки, бир сөзлү чүмлөдөн сонра икисөзлү вэ сонра чохсөзлү чүмлөлөр тэзаһур едир: „Нәнэ дэ“ (нәнэ кэл), „Гага дет“ (Гага кет) вэ с. Ики јашын сонунда ушағын данышдығы чүмлөлөр сөзлөр зәнчириндән ибарэт олуб, грамматик чәһәтдән бир-биринә бағлы олмурлар. Мәсәлән: „Нәнэ, бачы гага вэ“ (Нәнэ бачыја конфет вер), „Баба, бачы алма вэ“ (Баба, бачыја алма верди) вэ с.

Үч јашына јахын ушаг адәтән өзүнү дүзкүн адландырыр-һәтта өзү һаггында бәзи тәнгиди сөзлөр дә дејә билир: „Мән һәлә ушағам. Мән елә тулана билмирәм“, „Мән јекәлмишәм, һамыдан күчлүјәм“ вэ с.

Ушағын нитги мәнимсәмәсилә әлагәдар олан үмуми инкишафында, ики јашла үч јашын арасында әһәмијјәтли дәрчәдә сычрајыш баш верир. Ушағларын бәзиләри ики јашына гәдәр үмумијјәтлә аз данышырлар, лакин үч јашын ичинә дахил оландан сонра ушағларын һамысы һәвәселә чох данышмаға башлајырлар. Онлар әтрафларындакы адамларын нитгләрини артыг јахшы баша дүшүрләр. Бу да үнсирәтин тамамилә јени нөвүнүн мејдана кәлмәси үчүн кениш имкан ачыр.

Ушағлар бөјүкләрин данышығларыны даһа чох динләјирләр, һәм дә онларын тәкчә һәрәкәтләрини дејил, мүһакимәләрини дә јамсылајырлар. Үч јашын ичәрисиндә ушаг һәм јашлыларын данышдығлары нағыллара диггәтлә гулаг асыр, һәм дә шәкилли китабларын шәкилләринә һәвәслә, сәбрлә вә марагла бахыр вә әлиһә дүшән китаблары вәрәгләјиб, шәкилләр ахтарыр, бир китабын, журналын шәкилләринә дәфәләрлә бахыр. Бу дөврдә ушаг садә шәкилләрин әкс етдирдији мәзмуну баша дүшә билир: «Гыз чүчөләрә дән сәпир», «Оғландла гызын әлләриндә бајраг вар» вэ с. Өзүнүн бу чүр нитгилә ушаг бағча дөврүнә һазырлашыр вә инкишафынын јени мәрһәләсинә кечир.

6. Ушағларда тәфәккүр вэ нитгин вәһдәти

Ушаг тәфәккүрүнүн конкретлији тәфәккүрүн мүчәррәд формасынын инкишафы просесиндә, һәр шејдән габаг, мәфһумларын мәнимсәнилмәси просесиндә ајдын сурәтдә тэзаһур едир. Мә'лумдур ки, мәфһум—чисимләрин әсас әләмәтләринин үмумиләшдирилмиш шәкилдә ин'икасыдыр. Мәфһумун тәсәввүрдән фәрғи ондан ибарәтдир ки, тәсәввүр һәмишә әјани сурәтләрдә јашајыр, аз-чох үмумләшдирилмиш олур, мәфһум исә бу чүр һисси формаја малык дејилдир, анчаг сөздә јашајыр.

Ушағлар чисимләри, һадисәләри, әләмәтләри, һәрәкәтләри ишарә едән сөзләри чох еркан өјрәнирләр. Лакин бу сөзләрлә ишарә едилән мәфһумлары онлар анчаг тәдричән мәнимсәјирләр. Бу просес тәфәккүрлә нитгин, сөз вэ сурәтин, сурәт вэ мәфһумун мүһәсибәтләринин мүрәккәблијини кәс-тәрир.

Кениш сурәтдә апарылан тәдгигат мүәјјәнләшдирилмишдир ки, 3—5 јашлы ушағлар әшјаларын әһәмијјәтли әләмәтләрини ајдын сечә билмирләр. Мәсәлән, 5 јашлы ушағлар чисимләрдә о әләмәтләри јахшы сечә билирләр ки, о әләмәтләр һәмин ушағлар үчүн ән бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу чүр әләмәтләр чисимләрин нөјә јарарлы олмасыдыр: «Карандаш јазмағ үчүндүр», «Кукла ојнатмағ үчүндүр» вэ с.

Јалныз бөјүк бағча јашында ушағлар мүәјјән група дахил олан чисин әсас әләмәтини сечмәји өјрәнир: «Ат-һејвандыр», «Кукла--ојунчагдыр» вэ с. Лакин елә бурадача гејд етмәк ләзымдыр ки, алты-једди јашлы ушағлар онлара таныш олмајан чисимлә гаршылашығда, онун харичи әләмәтләрини сајмаға башлајырлар.

Апарылан тәдгигатлар әсасында мүәјјән олмушдур ки, үч-алты јашлы ушағларын үмумиләшдирилмә бачарығынын сәвијјәси биләваситә ашағыдакылардан асылдыр:

а) бир група дахил олан мүхтәлиф чисимләрдә ушағларын танышлығ дәрчәсиндән;

б) һәмин група дахил олан бүтүн чисимләри үмумиләшдирән сөзү билмәдән («нәглијјат», «ширнијјат», «көј-көјәрти» вэ с.);

в) ушаға верилән тәләбләрин формасындан. Буналарын ичәрисиндә мәфһуму тәјин етмәк тәләби хүсусилә чәтиндир, јәни «Бу нәдир?» суалына чаваб вермәк чох чәтиндир.

Мәфһум јаратмағ үчүн чисимләрдә икинчи дәрәчәли вә кичик әләмәтләри тез-тез дәјишмәклә әсас вә әһәмијјәтли үнсүрләри һәмишә сахламағ ләзымдыр. Мүхтәлиф мәфһумларын маһијјәтини анламағ просеси бәрабәр өлчүдә баш вермир. Белә ки, ушағларын лап кичик јашларындан ешитдикләри әхлағ мәфһумлары («доғручулуг», «горхағлығ», «чәсарәт-лилик» кими) узун мүддәт таныш шәрәитдә мүәјјән адамларын конкрет һәрәкәтләри илә бағланылыр: «Кәшфијјатчы, фашист кәтирәндә чәсур, олур», «Доғручулуг—ичәзәсиз бир шеј кәтүрүбсә, өзү демәсидир» вэ с.

Јашын функцијасы илә әлагәдар тәфәккүрүн инкишафыны нәзәрән кечирәркән, бәзи харичи өлкә психолоғлары белә һесаб едирләр ки, бағча јашлы ушағын тәфәккүрү тәбиәтинә кәрә гејри-мәнтигидир, фантазијалыдыр. Мәнтиги

тәфәккүрә кичик ушагларын тәбиәтән габил олмадыгларыны тәсдиғ едәрәк вә ону «тамиз» јәни «биликлә јүкләнмәмәси» шәклиндә көстәрмәјә сәј едәрәк, А. Валлон, Ж. Пиаже вә Е. Мишо бағча јашлы ушагларын тәчрүбәсинә јад олан суал-лара вердикләри «дүзкүн олмајан» чавабларына истинад едирләр.

Мәсәлән, онлар беш, алты јашлы ушаға суал верирләр: «Ај нә үчүн көјдән јерә дүшмүр?» Ушаг чаваб верир: «Она көрә ки, о, мыхла бәркидилмишдир»—«Нә үчүн кичик гајыг батмыр?»—«Она көрә ки, јүнкүлдүр»—«Нә үчүн бөјүк кәми батмыр?»—«Она көрә ки, о күчлүдүр?»—«Балыг нә үчүн батмыр?»—«Она көрә ки, онун гујруғу вар».—«Өлү нечә олур?»—«Узаныб көзүнү јуманда өлү олур»—«Јатанда да өлү олур?»—«Јох, онда чанлы олур»—«Бәс нә заман өлү олур?»—«Чансыз оlanda».

Ушагларын чаваблары тамамилә јашаујғундур. Нә гәдәр ки, тәфәккүр ушагларын билик вә бачарыглары илә әләғә-дардыр, бағча јашлы ушаглар анчаг билдикләри тәсәввүр вә биликләрдән истифадә еләчәкләр. Доғрудан да, бу заман ушаг тез-тез өз-өзүнә зидд кедир вә охшар суаллара мүхтәлиф чаваблар верир. Бу онунла исбат едилер ки, һәр дәфә бағча јашлы ушаг өзүнүн тәсәввүр етдији конкрет вәзијәти фикирләшир. Нөвбәти суалы ешидәркән мәнз һәммин хүсуси һала тәтбиг етмәклә мұһакимә јүрүдүр.

Лакин күндәлик тәчрүбә вә совет психологларынын П. П. Блонскидән башлајараг апардыглары экспериментал тәдигат исбат етмишдир ки, јашлы ушағын конкрет сурәт тәфәккүрүнә әглинәтичәләрин, мұһакимәләрин бәзи ади формаларында һалә үч-дөрд јашлы ушагларда һәмишә раст кәлмәк олур.

Бағча јашлы ушағын мәнтиги тәфәккүрү бәзи үмуми характерик әләмәтләрлә фәргләнир. Мәсәлән, мүхтәлиф, рәнкли, мүхтәлиф бөјүклүјә малик, мүхтәлиф дурушлу ики филин шәкилләрини мұгајисә едәрәк (2 јашлы—2,5 јашлы) ушаг дејир: «Бу бөјүк филдир, бу исә јатыб». Јахуд: «Бу хортумуну јухары галдырыб, онун һәр јери гырмызыдыр, бу исә кичикдир, һәм дә ағдыр»; «Күкнар ағчагајына бәнзәмир, күкнар тамам јашылдыр, ағчагајынын исә көвдәси ағдыр, үстүндә ағ хәтләр вә башында јарпаглары вар». Мұгајисәнин бу чүр гејри-ардычыл апарылмасы ону көстәрир ки, ушаг бу әгли әмәлијәти һалә мәнимсәмәмишдир, анчаг мөјјән охшарлығы олан чисимләри тутушдурмаға чәһд едир.

В. Штернин белә бир фикри дә дүз дејилдир ки, куја бағча јашлы ушаг чисимләрдә, һадисәләрдә сәбәб вә нәтичә

әләғәләрини јаратмағы бачармыр, мәнтиги тәфәккүрүн али, хүсусилә әглинәтичә чыхарма формасына малик дејилдир. Ушағын чыхардыгы әглинәтичәләрдән ајры-ајры мисаллар кәтирәрәк, В. Штерн белә бир нәтичә чыхарыр ки, ушаг үмуми һала әһәмијјәт вермәјәрәк, бир хүсуси һалдан дикәринә кечир.

Тәлим чох мүхтәлиф ола биләр. Бәзиләри белә һесаб едирләр ки, тәлим ушагларын фәалијјәтинин истигамәтләндирилмәсинин вә нитгләринин активләшдирилмәсинин сәмәрәли тәшкилидир (П. Ј. Галперин, Д. Б. Елконин, Г. И. Минскаја); Башгалары тәлимнин әһәмијјәтини ардычыл сурәтдә һәјата кечирилән әгли фәалијјәтләрин системи кими гејд едир, јәни алгоритм үзәриндә иш кими һесаб едир (Ф. И. Фрадкина вә б.). Бәзи алимләрин тәдигатларында бүтүн анализ-синтез фәалијјәтинин вә биликләри мәннимсәмә методларынын гурулушуна хүсуси диггәт верилир. Гејд етмәк ләзымдыр ки, бу јолларын һәр бирисинин тәтбиг едилмәси илә ушагларын мүчәррәд тәфәккүрүнүн инкишафында бөјүк ирәлиләјиш әлдә етмәк олар. Бунун үчүн ушағын нитгинин инкишафы әсас рол ојнајыр.

7. Ушаг шәхсијјәтинин инкишафында тәрбијәнин ролу

Ушаг шәхсијјәтинин формалашмасында дүзкүн тәрбијәнин ролу олдуғча бөјүкдүр. Ушағын илк тәрбијәчиси онун вәлидејнидир. Ушаг тәрбијә мүәссәләриндә тәрбијә мәсәләләри илә хүсуси адамлар, тәрбијәчиләр мәшғул олур. Бу да ушагларын тәрбијәсинин ганунаујғун сурәтдә апарылмасы үчүн әсас шәртдир. Ганунаујғун сурәтдә апарылан тәрбијә исә, ушаг шәхсијјәтинин мөгсәдәујғун тәшәккүл тапмасына һәм шәраит јарадыр, һәм дә истигамәт верир.

Ушаг шәхсијјәтинин формалашмасы (тәшәккүл тапмасы) дедикдә биз нәји баша дүшмәлијик? Бу суалын конкрет чавабы ондан ибарәтдир ки, ушаг шәхсијјәтинин формалашмасы дедикдә, онун психикасынын ганунаујғун инкишафы баша дүшүлмәлидир. Ушаг психикасы дедикдә исә, онун: дүјүләр, гаврајыш, һафизә, тәфәккүр, тәхәјјүл кими идрак просесләри, диггәт, нитг, ирадә, һиссләр кими психи фәалијјәтләри, характер, габилијјәтләр, темперамент кими психи хассәләри, онун бачарығы, вәрдишләри, адәтләри, дүнјакөрүшү, етигады баша дүшүлмәлидир. Ушаг шәхсијјәтинин формалашмасы дедикдә јухарыда гејд едилән идрак просесләринин, психи фәалијјәтләрин, психи хассәләрин етигадын, дүнјакөрү-

шүн ганунаујгун инкишафы вэ тэшэккүлү нэзэрдэ туту-
лур.

Тәрбијә ишлери илэ билаваситә мэшгул олан тәрбијәчи-
ләр психиканын тәркиб һиссәсини тәшкил едән бүтүн пси-
хи фәалијјәтләрин тәрбијәсини, ганунаујгун инкишафынны тә-
мин етмәлидирләр. Лакин тәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки,
белә бир үмумхалг әһәмийјәтинә малик олан вәзифә бүтүн
ушаг тәрбијә мүәссисәләриндә ејни кејфијјәтлә јеринә јети-
рилмир. Һәлә елә тәрбијәчиләр вар ки, онлар нәји вә нечә
тәрбијә едәчәкләрини өзләринә ајдын тәсәввүр едә билмир-
ләр. Белә тәрбијәчиләрдән ушаг шәхсийјәтинин ганунаујгун
формалашмасына истигамәт вермәји көзләмәк јерсиздир. Ла-
кин өз вәзифәсинин өһдәсиндән кәлән, өз билијини мүнтәзәм
сурәтдә артыран, ушаг психикасыны, онун инкишаф гану-
ларыны, тәрбијә јолларыны билән тәрбијәчиләримиз дә чох-
дур.

Ушаг шәхсийјәтинин формалашмасы просесиндә билава-
ситә иштирак едән тәрбијәчи нәји вә нечә тәрбијә етмәји јах-
шы билмәлидир. Бунун үчүн педагожи вә психоложи әдәбиј-
јәтлә јахындан таныш олмалыдыр. Һәр бир тәрбијәчи, мәсә-
лән, ушаг тәфәккүрүнүн нә кими шәраитдә инкишаф етмәси-
ни, һансы ганунаујгунлуға табе олмасыны, һансы нөвләрә,
проселәрә, кејфијјәтләрә, формалара малик олмасыны вә
һансы үсулларла тәрбијә едилмәсини јахшы билмәлидир.
Тәрбијәчи ушаг характеринин һансы кејфијјәтинин һансы
шәраитдә даһа јахшы инкишаф едә билмәсини, ушаг һисслә-
ринин, ирадәсинин нечә формалашмасыны, она мане олан сә-
бәбләри јахшы билмәли вә өзүнә олдуғча ајдын тәсәввүр ет-
мәлидир вә с. Јалныз белә биликли тәрбијәчиләр ушаг шәх-
сийјәтинин формалашмасы ишиндә јахындан иштирак едә
биләләр.

Бу чүр тәрбијәчиләр о заман јахшы мүвәффејјәт әлдә
едә биләләр ки, тәрбијә етдији психи фәалијјәтин һәр һансы
бир компонентини формалашдырмаг үчүн мүнтәзәм сурәтдә
тәмринләр апарсынлар, ону тәкрарлар васитәсилә мөһкәм-
ләндирсинләр. Бу заман тәрбијәчи бу вә ја дикәр бир һәрәкә-
тин ичра үсулунун ән сәмәрәли јолларыны көстәрмәли вә
дүзкүн ичрасына нәзарәт етмәлидир. Иччаг бу јолла мүвәф-
фәийјәт әлдә етмәк олар.

Ушагларын психи инкишафында тәмринләрин әһәмийјәти
И. М. Сеченовун вә И. П. Павловун али синир фәалијјәти
һагғындакы тәлиминдә инандырычы сурәтдә тәсдиг едил-
мишдир.

Мәлүм оlanda ки, ушағын вәрдишләринин, тәфәккүрүнүн

ирадәсинин, һафизәсинин, һиссләринин, мүшаһидәчилијинин,
характеринин, габилијјәтләринин инкишафы онун бејин га-
бығында синир рабитәләринин јаранмасы вә мөһкәмләнмә-
синдән ибарәтдир, (онларын нечә јаранмалары вә нәдән по-
зулмасы да мәлүм олдуғда), тәрбијәнин һәгигәтән инкишаф
етдиричи шәраит јаратмасыны да мүәјјәнләшдирмәк чәтин
дејилдир.

Психоложи әдәбијјәтда бу шәраитин бир нечәси үмуми-
ләшдирилмиш шәкилдә ашағыдакы гајдада верилмишдир.

1. Ушаға чаваб алмаг үчүн көстәрилән тәсирлери чох
еһтијатла сечмәк лазымдыр. Ојунчаглар вә шәкилләр, ојун-
лар вә китаблар, зарафатлар вә сөһбәтләр о заман фәјдалы
ола биләр ки, ушағы әһатә едән мүнһт һагғында онда дүз-
күн тәсәввүрләр јаратсын, һәгигәтән јахшыја мүсбәт мүнә-
сибәт әмәлә кәтирсин.

Гајгыкеш һәким вә ја тәчрүбәли машинист ролларыны
ифа етмәклә кечирилән ојун ушагларда мүсбәт сурәт јара-
дыр. Белә ојунлар ушагларда хејрхәһ тәссүрәт, мәсулиј-
јәт вә борчлулуг, инсанлара гајгы, әмәкдән һәзз алмаг кими
һиссләр јарадыр. Бу сурәт һәмнин ушаглары мүәјјән һәрәкәт-
ләри ичра етмәјә, хәстә ролуну ојнајан башга ушагларла
мүәјјән мүнәсибәтә кирмәјә мәчбур едир. Фәалијјәт просе-
синдә баш бејин јарымкүрәләринин габығында лазымы си-
нир рабитәлери јараныр вә мөһкәмләнир. Бунларын да әса-
сында характерин фәјдалы кејфијјәтләри формалашыр вә
ушагда дүзкүн тәсәввүрләр јараныр. Әкәр ушаглар мәнфи
характерли ојунлар ојнајарларса, онларда, шүбһәсиз, мәнфи
һиссләр јараначагдыр.

Ушаглар бағчада өз груп отагларында һәр чүр сәлигә
олдуғуну гаврајарларса, хөрәјин, чајын вахтында верилмәси-
ни һисс едәләрса, бунларын һамысы ушагда мүсбәт реаксија
јарадачагдыр. А. С. Макаренко һаглы оларга демишдир ки,
ушағы, бүтүн шејләр, шәраит, лакин һәр шејдән әввәл вә һәр
шејдән чох јашлы адамлар, онлардан биринчи нөвбәдә, ва-
лидејн вә мүәллим тәрбијә едир.

2. Ејни бир һәрәкәти ушаглар тәкрар едәркән тәрбијәчи
бу тәмринләрин (тәкрарларын) һәм формасыны, һәм дә мез-
мунуну елә дәјишмәлидир ки, һејванлара верилән «тәлим»
шәкли алмасын. Әкәр ушагда рәсм чәкмәк габилијјәтинин ин-
кишаф етдирмәк лазымдырса, тәрбијәчи она һәр һансы бир
сүжетин тәсвирини тәклиф етмәмәлидир (мәсәлән, ев шәкли,
гыз шәкли чәкмәји һәмишә тәклиф етмәмәлидир). Тапшы-
рылары елә дәјишмәк лазымдыр ки, онлардан һәр бири
ушагда мүшаһидәчилији инкишаф етдирсин вә онун әли

мәшг етсин ки, онда карандашдан истифадә етмәк вәрдиши жарансын, бир вәраг кагыз үзәриндә чисмин шәклини дүзкүн вә көзәл чәкмәк бачарыгы инкишаф етсин. Анчаг сүжет, тапшырығын формасы, онун ичра шәранти дәјишмәлидир. Мәсәлән ушага, даирәви вә жарымдаирәви хәтт чәкмәји өјрәтмәк лазымдырса, тәчкә даирәчикләр чәкмәк дејил, топлар, чархлар, көбөләкләр чәкмәји дә тәклиф етмәк лазымдыр вә с. Бу рәсм вәрдишини ушагда формалашдырмаг үчүн ики чүр һәрәкәт етмәк олар: а) ушаг чисмә бахыб онун шәклини чәкә биләр; б) тәрбијәчи ушағын дәфтәриндә чисмин шәклини чәкәр вә ушаг она бахараг шәкил чәкә биләр.

Тәчрүбә вә хүсуси тәдгигатлар көстәрмишдир ки, вәрдиш адамда о заман тез жараныр вә мөһкәмләнир ки, тәмринләр апараркән едилән һәрәкәтләр сөзләрин изаһы илә мүшәјиәт едилмиш олсун: «Карандашы бармагларын арасында бәрк сыхма», «Әввәлчә әлләри сабулламаг лазымдыр, сонра крантын алтында әлләри бир-биринә сүртмәклә чевирмәк лазымдыр». Бу кими мүхтәлиф тәмринләр ушагларын газандыглагы биликләри вә вәрдишләри мөһкәмләндирир.

3. Ушағын һәрәкәтләрини мүнтәзәм сурәтдә «мөһкәмлән-дирмәк» лазымдыр. Башга сөзлә десәк, тәрбијәчи ушағын рафтарыны, онун үчүн һәр һансы әһәмијјәтә малик олан һәрәкәтләрини, чавабларыны тәрфиләжән вә ја тәнгид едән вәситәләр сечмәлидир.

Кичик ушаглар үчүн мүсбәт мөһкәмләндирирмә үсулу анын вә ја тәрбијәчинин тәррифи, ширин сөзүдүр. Бу кими тәрриф вә ширин сөзләр ушага кичик бир тапшырығы вә ја хоша кәлмәјән бир тәдбири јеринә јетирдикдән сонра дејилмәлидир. Дөрд вә ја алты јашлы ушаглар үчүн ән чох әһәмијјәтә малик олан мөһкәмләндирирмә тәрбијәчинин вә ја јолдашларынын она тапшырылан иши јеринә јетирдикдән сонра едилән тәррифдир.

Чезанын мүхтәлиф формалары мәнфи мөһкәмләндирирмәләрди: данламаг, наразылыг ифадәсидир ки, тәрбијәчи бунларла ушаг өзүнү пис апардыгда тәсир едир. Бу заман ушағын бејин габыгында әмәлә кәлән мүвәггәти рабитәләр, ас-сосиасиалар хоша кәлмәјән әһвал јарадыр. Бу кими хоша кәлмәјән икраһ һиссләри ушагда пис, кобуд һәрәкәтләрин бир даһа, тәкәрарән баш вермәсинә мане олмалыдыр.

4. Әкәр ушагда һәр һансы вәрдишин вә адәтин јаранмасы үчүн ејни бир тәсирин тәкрары зәруридирсә, онда бағча јашлы ушағын шәхсијјәтинин мүвәффәгијјәтлә формалашмасы үчүн, онун инкишафы үчүн, ушага верилән тәләби мүнтәзәм сурәтдә артырмаг лазымдыр, јәни тапшырығы мүрәк-

кәбләшдирмәк лазымдыр. Мәсәлән, ики јашлы ушага әввәл-ләр мүстәгил кәјинмәк, сәлиг илә јемәк, әлләри тәмиз јумагы өјрәтмәк чәтиндир. Тәрбијәчи бу заман ушага јахындан көмәк етмәлидир, ону мәшг етдирмәлидир. Бир нечә вахтдан сонра ушаг артыг мүстәгил кәјинәчәк, јујуначаг, гашыгла, чәнкәллә дүзкүн рафтар едәчәк вә с.

Бүтүн бу јухарыда дејиләнләрлә јанашы белә бир вәзијјә-ти дә тәрбијәчи јадда сахламалыдыр ки, ејни бир тапшырыг узун мүддәт тәкрар етдириләрсә, бу, ушагда мәшгәләјә олан марағын азалмасына кәгириб чыхарар. Ушағын инкишафы ләнкијәр. Бу, тәрбијәчи үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олан илк сигналдыр. Бу сигнал ону көстәрир ки, тәрбијәчинин апардыгы иш ушагларла етдији инкишаф тәсирини итирмишдир. Онун да мәзмунуну, ја методуну, формасыны, ја да ушагларын фәалијјәтинин тәшкилини «јахын инкишаф зонасына» истигамәт алмагла дәјишмәк лазымдыр (Л. С. Выготски), јәни ушагларын сабаһкы имканларына ујгун олараг дәјиш-мәк лазымдыр. О шеј ки, јүнкүлдүр, дахили сәј тәләб ет-мир,—инкишаф үчүн һеч бир иш көрмүр.

Беләликлә, ушағын инкишафы—она тәрбијәчинин билди-ји фикирләрин, биликләрин, вәрдишләрин вә бачарыгларын садәчә верилмәси илә баша кәлмәз. Бунларын һамысы уша-ғын өзү тәрәфиндән мәнимсәнилмәли вә мөһкәмләндирилмә-лидир.

8. Ушағын инкишафында илк јаш «бөһраны» проблеми (үч јашда)

Ушағын һәјатынын үчүнчү илиндә ушағын харичи әләм-лә, ону әһәтә едән инсанларла үнсијјәтин бүтүн мәзмунунда вә характериндә бөјүк дәјишиклик баш верир. Ушағын бу биринчи тәчрүбәси јашлы адамлары тәглид етмәклә әлдә едилир. Тәглидә јијәләнмә дә тәдричән ушағын тәчрүбәси-нә дахил олур. Тәрбијәчи ушага јујунмагы, јахасыны дүјмә-ләмәји, гашыгы тутмагы, шәкил чәкмәји вә с. өјрәдир. Ушаглар бунлары тәкрар етмәклә вәрдишләр газанырлар. Үч јашлы ушагларда белә вәрдишләр чох олур, бир нечәсинә о, там мәһәсилә маликдир.

Үгејд етмәк лазымдыр ки, көрпәлик дөврүнүн сонунда ушағын давраһышынын хүсусијјәтләриндән бири онун гүввә-синдән фәал истифадә етмәсидир. О, мүхтәлиф јолларла, һәр шејдән бабаг, ушағын үјдурмаларында тәзаһүр едир. Чохла-ры мүшаһидә етмишдир ки, ушаг өз ојунунда бүтүн јахын адамларынын адларыны өз арзусуна ујгун олараг дәјишир) Әми—бабадыр, ана—нәнәдир, ата—әмидир вә с.

Ушағын гүввәсиндән өзүнәмәхсус олан шәкилдә истифадә этмәсини онун јашлы адамлары ешитмәмәси, онларын дедикләрини јеринә јетирмәмәси илә изаһ етмәк олар. Бә'зән јашлыларын тәләбини куја ешитмир, бә'зән көрдүјү ишдән әлчәкмәк истәмир, бә'зән исә јашлыларын дедикләринин әксинә һәрәкәт едир. Мәһз белә һалларда өз билдији кими һәрәкәт етмәк һугугуну јохлајыр.

Бу чүр тәрслијин сәбәби нәдир? Буна гаршы нечә мүбаризә апармаг лазымдыр? Нә үчүн онлар бөјүкләрин гадаған етдикләрини едирләр, јахуд нә үчүн бөјүкләрин дедикләрини етмирләр? Бунун бир сыра сәбәбләри вар, о чүмләдән онлардан бири өз гүввәсиндән истифадә етмәкдир. Адәтән бу чүр тәчрүби јолла ушаг өјрәнир ки, о, нәји едә биләр вә һәгигәтән нәји едә билмәз.

Тез-тез белә дә олур ки, ушаг валидејнин тәләбини јеринә јетирмир, валидеји исә нечә лазымдыр, буна әһәмийјәт вермир, бу заман ушаг белә бир нәтичәјә кәлир ки, јашлыларын тәләбләринин һамысыны јеринә јетирмәк вачиб дејил, бә'зиләрини јеринә јетирмәмәк дә олар.

Мүстәгил һәрәкәт етмәкдә өз һугугларынын өлчүсүнү билмәмәк, нәји етмәјин мүмкүн олмасыны, нәји етмәјин гадаған едилмәсини билмәмәк ушағын бу чүр тәчрүби јохламаларында тәзаһүр едир. Јашлыларын она мә'лум олан тәләбләрини (телевизора тохунма, отагда топ-топ ојнама) позараг валидејнләрә интизарла бахыр. Онларын реаксијасынын нечә олмасыны көзләјир. Бу јолла о, бу тәләбләрин јеринә јетирилмәсинин мүмкүн олуб, олмамасыны јохлајыр.

Ушағын мүстәгиллији вә тәшәббүскарлығы бир дә онда ифадә олунур ки, о, мүстәгил һәрәкәт етмәкдә өз арзу вә бачарығыны фәал мүдафиә едир. Һәмишә өз хүсуси тәчрүбәси илә тәсдиг едилән өз имканларыны дүшүнмәк, валидејнләрә вә тәрбијәчиләрә јахшы мә'лум олан тәрслији вә өзбашыналығы јарадыр. Бу өз гүввәсини дүшүнмә мәһз көрпәлик дөврүнүн сонунда ушағын давранышында елә чәтинликләрә кәтириб чыхарыр ки, онлар валидејнләрдә илк гәмкинлик вә бир сыра чашғынлыглар јарадыр.

Көрпәдә артан мүстәгиллик онда һәр шеји истәмәк, һәр шеји билмәк арзусу јарадыр. Һәр шеј ону чәлб едир, һәр шеј онун үчүн мараглыдыр, һәр шејдән әввәл мараглы одур ки, ону әлә көтүрмәк олар, ону фырлатмаг, һәрәкәт етдирмәк олар. Анчаг јашлы адамлар нәдәнсә һәмишә ушаға онун мараглы һәрәкәтләриндә она «мане олурлар». «Атанын столу алтына кирирсән?», «Бу саат краны бағла, сују дөшәмәјә дағым» дејирләр вә с.

Јашлы адамлар тез-тез шикајәт едирләр ки, ушаг нечә кәсин сөзүнә бахмыр, о, гәсдән өз билдији кими һәрәкәт едир. онунла дил тапмаг олмур. Белә бир везијјәти јарадан валидејнләр вә тәрбијәчиләрин өзләридир. Тәрбијәчиләрин, валидејнләрин хејли һиссәсинин өзү педагожи сәһвләрә јол верир. Бу чүр сәһвләр ики, үч јашлы ушағын тәрбијәси просесиндә, онун характеринин әсас әләмәтләри мөһкәмләнән заман хүсусилә зәрәрлидир.

Ушағын һәлә кичик вә ағылча гејри-јеткин олдуғуну өзүнә јәгин едәрәк, бә'зи јашлы адамлар белә һесаб едирләр ки, ушағын азадлығыны мөһдудлашдырмаг лазым дејилдир. Һәтта бә'зи валидејнләр өзләри ушаға налајиг һәрәкәт етмәји, сөјшү сөјмәји өјрәдирләр вә ушаг тәкрар едәркән һәмин адамлар ондан һәзз алырлар, сонра исә ушаг бөјүјәндә, онун бу чүр рәфтарындан хејли наразы галырлар.

М. Ә. Сабир өзүнүн «ушагдыр» ше'риндә белә валидејнләри чидди тәнгид атәшинә тутур. Һәмин ше'риндә шаир белә дејир:

Ај башы дашды киши, динмә, ушагдыр, ушағым!
Нә әдәб вахтыды, гој сөјсүн, уфагдыр ушағым!
Атанын кору үчүн, бошда бу тифли башына,
Кефинә дәјмә, сөјә ја сәнә ја гардашына,
Индичә—индичә анчаг јетир он бир јашына
Әгли кәсмир, һәлә бир көрпә ушагдыр ушағым!
Нә әдәб вахтыды, гој сөјсүн, уфагдыр ушағым!

Бу чүр валидејнләр өзләри ушағын тәрбијәсини позурлар. Бу һәлә бир јана дурсун, һәтта онлар белә һесаб едирләр ки, ушагда јаранан тәрслик вә өзбашыналык онун әгли габилијјәтләринин, јарадычы тәләбләринин јүксәк инкишафынын илк кестәричиләридир. Бә'зи валидејнләр өзләрини әзијјәтә салыб ушағын тәрслијини, өзбашыналығыны арадан галдырмаг үчүн вахтында тәдбирләр көрмүрләр. Һәмин тәрслик вә өзбашыналык формалашараг, ушағын хошакәлмәјән һәкәтләринин компонентинә чеврилир.

Ушагларда бу чүр мәнфи һәрәкәтләрин формалашмасына имкан вермәмәк үчүн тәрбијәчи бөјүк тәшәббүсә малик олмалыдыр. Бу да ондан ибарәт олмалыдыр ки, тәрбијәчи һәр бир һалда өз тәләбинин јеринә јетирилмәсинә чалышмалы, бу барәдә мүхтәлиф әлверишли үсуллар ахтарыб тапмалыдыр. Беләликлә, ушаға едилән ән әсас тә'сир—јашлыларын тәләбләрини јеринә јетирмәјә онлары мөчбур етмәкдән ибарәтдир. Шүбһәсиз, бу тәләбләр дүшүнүлмүш вә ушагларда мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин формалашмасына доғру апаран тәләбләр олмалыдыр.

9. Багча жашлы ушагларын инкишафынын б'зи психоложи хүсусијјэтлэри

Ушаг көрпәлик дөврүнү битирдикдән сонра багча жашы дөврүнә дахил олур. Ушагын багча жашы дөврү үч жашындан сонра башлајыр вә једди жашында гуртарыр. Бу дөврдә тәрбијәндән дүшүнүлмүш педагожи тә'сир системи тәтбиг етмәк тәләб олунур. Бу дөврүнү хүсусијјэтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, 3 жашындан башлајараг аилә тәрбијәси вә ичтимаи тәрбијә бир-бирини эвәз едир. Јә'ни ушаг евдә оларкән аилә тәрбијәси алыр, багчаја кәләркән ичтимаи тәрбијә ону эвәз едир. Беләликлә, бүтүн багчајашы дөврүндә аилә тәрбијәсини ичтимаи тәрбијә—ичтимаи тәрбијәни исә аилә тәрбијәси эвәз едир.

Ушаг бу дөврдә дәвләт програмы үзрә биликләр вә вәрдишләр мәнимсәјир, ичтимаи давраыш вәрдишләри газаныр, коллективдә јашајыр. Бу заман ушагын тә'лим-тәрбијәси илә һәр ишдән азад олунмуш тәрбијәчи (мүәллим) мәшгул олур. Багча жашы дөврүндә јашлыларын јени тәләбләрини ичрасына ушаг һәртәрәфли һазыр олмур, һәтта ушагын синир системи дә бу тәләбләрин јеринә јетирилмәси үчүн лавыми дәрәчәдә тәкмилләшмәмиш олур.

Багча жашы дөврүндә ушаг физики чәһәтдән даһа сүр'әтлә инкишаф едир. 2—3 вә 5—6 јашларында илдә 8—10 сантиметр, 4—5 јашларында 4—5 см боју узаныр. Алты жашында ушагын скелети һәлә јумшаг, эзәләләри исә зәиф олур. Бу дөврдә ушаг чох һәрәкәт едир. Синир системинин инкишафы һәрәкәтләри мүхтәлиф јолларла идарә етмәјә имкан верир. Үч жашында ушагын бејнинин чәкиси 1200 грам олдуғу һалда, једди жашында 1250 грама чатыр.

Апарылан тәдгигатлар кәстәрмишдир ки, бүтүн багча жашы дөврүндә ушагын синир системи сабит бир вәзијјәтдә галмыр, бејин габығында кедән ојанмаларын мигдары ләнкимәларын мигдарындан үстүн олур, синир рабитәләринин јаранмасы үчүн чохлу тәкрат тәләб олунур. 3—7 јашларында ушаглар чох күмраһ, һәјәчанлы, мүвазинәтләшмәјән олурлар. Ојанманын гоншу мәркәзләрә кениш јајылмасы һадисәси давам едир.

Ојанманын јајылыб гоншу мәркәзләри тутмасы (ишғал етмәси) мәркәзләшмәни чәтинләшдирир. Бүтүн бу кими һадисәләр багча жашлы ушагын психи хүсусијјәтләриндән бирини тәшкил етмиш олур. Ојанманын јајылма һадисәсини азалтмаг вә ләнкимәнин мүәјјән мәркәзләрдә мөһкәмләнмәсини тә'мин етмәк үчүн тәрбијәчи мүәјјән тәдбирләр һәјата кечирмәлидир. Белә тәдбирләрдән бири дә отураг (һәрәкәт-

сиз) ојунлардан тез-тез истифадә етмәкдән ибарәтдир. Анчаг бу јолла ојанма вә ләнкимә просесләри арасында таразлыг јаратмаг мүмкүндүр.

И. П. Павлов харичи аләмин һәр чүр тә'сиринә синир системинә дахил олан хүсуси гычыг кими бахырды. И. П. Павлова көрә бу гычыгларын тәкраты сәјәсиндә јени ассо-сиасијалар јараныр. Бу ејни ассосиасијалар адамын, о чүмләдән ушагын һәјатында әһәмијјәтли дәрәчәдә рол ојнајыр. Мадди һәјат шәраити дә бу чүр гычыглардан биридир.

Ушагын психикасына тә'сир едән мадди һәјат шәраити, онун јашадығы ев, мәнзил, багчада исә групп отағыдыр. Ушагын јашадығы бу јерләр елә сәлигәдә сахланылмалыдыр ки, онларын өз јериндә олан бүтүн әшјалары ушагда мүсбәт һиссләр, биликләр формалашдырсын, һәрәкәтләр, вәрдишләр јаратсынлар. Ушагын јашадығы јер нә гәдәр сәлигәли олса, ушаг да о гәдәр сәлигәли олачаг вә бу сәлигәни позмаға чалышмајачаг. Сәлигәсиз јердә ушаг да сәлигә көзләмәјәчәк-дир.

Ушаглар тәрбијәчинин һәр чүр һәрәкәтини мүшаһидә едирләр, ондан нүмунә көтүрүрләр. Она көрә дә ушагларда:

1. Мүәјјән мүсбәт һәрәкәтләр баш верир;
2. Әтраф шәраитә гаршы тәләб системи јараныр;
3. Әхлаги анлајыш, «сәлигәлилик» тәшәккүл тапыр;
4. Гимнәтләндиричи мүһакимә системи газанылур;
5. Өзүнә тәләб вермәк үчүн илк дәфә өзүнә гимнәт вер-мәк әсасы тәшәккүл тапыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг валидејиләр евләрдә вә тәрбијәчиләр багчаларда сәлигә јаратмаға вә ушаглары һәмнин сәлигәни позмамаға адәт етдирмәјә чалышмалыдырлар.

Багчада тәтбиг едилән режимин ушагын һәм психи, һәм дә физики һәјатында ролу сон дәрәчә бөјүкдүр. Бу режим ушагын психикасынын, о чүмләдән онун психи просесләринин, психи фаалијјәт вә хассәләринин инкишафында вә тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Белә бир режим шәраитиндә бурада тәрбијә алан ушаг бир иши гуртарыр, диқоринә кечир, тәрәддуд етмир, һеч бир гајдаја гаршы шылтаглыг төрәтмир. Ушаг ојундан нөвбәтчилик вәзифәсинә, кәзмәкдән мәркәзләшмиш әмәјә тез кечә билир. Бүтүн бунлар характерин әләмәтини чеврилә билир вә ушагын кәләчәк мәктәб һәјатында бөјүк рол ојнајыр.

Багчада ушаглар режимдән башга бир сыра гајдалары да мәнимсәјирләр. Бу гајдалары мәнимсәмәклә ушагларда бир сыра сәһијјә вәрдишләри, мүсбәт адәтләр, әхлаги кеј-

фијетләр тәшәккүл тапыр. Бу гајдалар әсас е'тибарилә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Јатаг отағында јаваш данышмаг, чарпајынын үстүндә палтарла отурмамаг.
2. Јатанда чыхарылан үст палтарларыны сәлигә илә гаг-лајыб стулун сөкәнәчәјинин үстүнә јығмалы.
3. Ајаггабыны стулун гаршысына гојмалы.
4. Сојунуб јатаға кирәндән сонра данышмамалы.
5. Јолдашлар јатан заман отагда кәзмәмәли.
6. Јатанда сағ тәрәф үстә узанмалы.
7. Дөшәмәнин үстүндә ајагјалын кәзмәмәли.
8. Јухудан дурандан сонра јатаг шејләрини сәлигә илә дүзәлтмәли, халчаны јығмалы, стулу көтүрмәли.
9. Јатаг шејләрини јығышдырдыгдан сонра кедиб јуун-малы.
10. Отағын һавасыны дәјишдирмәк үчүн пәнчәрәләри ач-малы вә с.

Бүтүн бу гајдалара риәјәт етмә просесиндә тәрбијәчиләр ушаглара јардым етмәли вә үнсijјәти низама салмалыдыр-лар.

Нәзәрә чарпан педагожи амилләрдән бири дә ушағын јолдашларындан шикајәт етмәси мәсәләсидир. Бу шикајәт-ләр өз характери е'тибарилә һәм гәрәзсиз олур, һәм дә фәал ушаглар тәрәфиндән едилир. Ушаглар, мәсәлән, белә шика-јәтләр едирләр: «Рафиг бағчада элини ағача вурду», «Севил сол тәрәфи үстә узанды», «Габил дөшәмәнин үстә ајаг јалын дајанды» вә с. Бу шикајәтләр суал вә һејрәт формасында ве-рилир. Шикајәт едән ушаглар тәрбијәчинин бу шикајәтләрә мүнәсибәтини көзләјирләр.

Беләликлә, гајданын позулмасы барәдә едилән шикајәт-ләр көстәрир ки:

1. Ушаглар бу гајдалары фәал мәннимсәјирләр.
2. Бу фәаллыг мә'лум гајданын јохланмасы, мөһкәмлән-мәси, дәгигләшдирилмәсинә доғру јөнәлир, ушаглар бир сыра әхлаг гајдаларыны да бу дөврдә мәннимсәјирләр.
3. Гајданы позмаг һаллары әввәлчә башгасында, сонра ушағын өзүндә мүшәһидә олунур.
4. Гајданы мүнәтәзәм сурәтдә јеринә јетирмәк адәт шәк-линә кечир.
5. Ушаға һәмишә ејни тәләб верилдикдә онда гајдалара гаршы мүүјјән тәләбат әмәлә кәлир.
6. Шикајәтин характери ушағын мэдәнијјәтинин, јашы-нын артмасы илә дәјишир.

Бу гајдалары тәқрар етдикчә ушагларын һәрәкәтләрин-дә мөһкәм стереотип јараныр. Ушагларын бу дөврдә психи хүсусијјәтини нәзәрә алараг онларла сәмими вә мэдәни да-нышмаг онларын тәрбијәсинә бөјүк тә'сир көстәрир.

Ојун фәалијјәтиндә ушагларын инкишафы. Ушағын әсас фәалијјәтләриндән бири ојундур. Ојун ушағын һәм психи, һәм дә физики инкишафында бөјүк рол ојнајыр. Ојун васитәсилә ушаг коллективә дахил олур, биликләри ке-нишләнир, дәгигләшир, ушагларын психи фәалијјәтләри, о чүмләдән онларын характерләри, габилијјәтләри инкишаф едир вә тәкмилләшир.

Бир сыра көркәмли совет психологлары, педагоглары һағлы олараг ојуну ушағын әсас фәалијјәти һесаб едирләр. Буржуа психологлары исә белә бир фикри гәбул етмириләр. Онлардан, мәсәлән, Фрејд белә һесаб едир ки, «ушаг јеринә јетирә билмәдији арзулары ојунла әвәз едир». Грос исә ојун васитәси илә ушағын кәләчәк һәјата шүурсуз һазырланмасы фикрини ирәли сүрүр вә с. әлбәттә, белә елми әсаса малик олмајан фикирләрлә разылашмаг олмаз.

Инди ојунун ушаг психикасынын инкишафындакы ролуна баһаг:

1. Ушаг өз ојунунда ону әһатә едән харичи аләми әкс ет-дириләр. Ојунда харичи мүнһитин әкс етдирилмәси ојунун өзү-нүн мәзмунунда, ушагларын ифа етдији ролларда өзүнү көс-тәрир. Һәр бир ушаг өз һәрәкәтләриндә, данышыгларында мүшәһидә етдикләрини, јә'ни ону әһатә едән адамларын һәр-рәкәтләрини, сөзләрини, мүнәкәмәләрини, вердикләри гиј-мәтләрини јада салырлар. Ушагларын ојунларында елә бир ојун тапмаг олмаз ки, о, харичи мүнһити әкс етдирмәсин, дөврүн вә халғын јашајыш тәрзини әкс етдирмәсин.

2. Ојун билик әлдә етмәк вә дәгигләшдирмәк формасы-дыр. Гејд етмәк ләзымдыр ки, ојун өз-өзүнә ушаг групунда әмәлә кәлмир. Ушаглар әввәлчә ојунла таныш олурлар, онун гајдасыны өјрәнириләр. Бу исә бөјүкләрин васитәсилә олур. Тәрбијәчиләрдән бири ојуну јахшы мәннимсәтмәк үчүн ушаглары ушаг палтары ателјесинә тәнәззәһә апарыр. Дикәр бир тәрбијәчи өз групуну дәмбирјол говшағына тәнәз-зәһә апарыр. Ушаглар тәнәззәһә кетдији јерләрдә ишләрин мүнхәтәлиф нөвләри илә таныш олурлар вә бағчаларында өз үзәрләринә мүнхәтәлиф роллар көтүрәрәк, о вәзифәләри «тәк-рар» едирләр. Һәр ики һалда ушаглар мүүјјән биликләр га-занмыш олурлар.

3. Ојун фикри фәалијјәтдир. Ушагларын һәр бир ојуну һадисәләрин хүсуси аналлиз вә сонралар синтез нәтичәсидир.

Һәр һансы фикри фәалијәт просеси бу вә ја дикәр бир мәсәләнн һәллинә доғру јөнәлмишдир. Ушағ ојунунда һәлл едилмәси лазым кәлән мәсәлә онун мөвзусундан, мәһнасын-дан, вәзифәсиндән ибарәтдир ки, бунлар да бирликдә ојунун мәзмунуну тәшкил едир.

Һәр бир ојунун мәзмунуну ачмаға доғру истигамәт алмағ бөјүк бағча јашлы ушағларда өзүнү даһа ајдын көстәрир. Онлар һансы ојуну ојнајачағларын нитгләриндә гәрарлаш-дырырлар.

4. Һәрәкәт вә нитг ојунда мәсәлә һәллинин әсас үсулла-рыдыр. Ушағ ојунунун мәзмуну инсанларын һәјатынын өзү-дүр. Јемәк, кејмәк, әмәк вә с. һәмин ојунларын мәзмунлары-ны тәшкил едир. Ојунда һәрәкәтләр ин'икас едилер. Бу һәрәкәт һәјатын бу вә ја дикәр бир һиссәсини әкс етдирир. Ојунун динамики характери онун әһәмијјәтли әләмәтидир. Демәк олар ки, ојун «һәрәки фәалијјәтдир». Ојунда ушағлар күлли мигдарда физики һәрәкәтләр едирләр.

Фәал һәрәкәтә имкан олдуғча ојун ушағ үчүн марағлы олур. Хәстә олмағданса—һәким, тамашачы олмағданса—ар-тист, сәрнишин олмағданса—сүрүчү олмағ ушаға даһа чох һәзз верир.

Ушағын вә тәрбијәчинин нитгләри ојун просесиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Нитг ојуна даһа чох дахил олдуғча ојун просеси дәјишир. Бөјүк груп ушағларын ојунларында нитг чох јер тутур. Ојунда иштирак едәнләр ојуну мұзакирә едирләр, ондакы вәсаити һазырлајыр, роллары бөлүшдүрүр, јерини мұјјәнләшдирирләр. Бүтүн бунлар мәсәлә һәллинин өзүдүр.

5. Ојун харичи әләми фәал дәјиширмәк јолу илә ин'икас етдирмәк фәалијјәтидир. Јухарыда дејилмишдир ки, ушағлар өз ојунларында харичи әләми әкс етдирирләр. Әлбәттә, бу чүр ин'икас садә вә пассив ин'икас олмур. Ушағлар бу ин'икас просесиндә харичи мұһитә тә'сир көстәрир, ону ојуна, онун мәзмунуна ујғун оларағ дәјиширләр. Мәсәлән, ушағлар өз ојунларында јашлыларын су дәјирманыны әкс етдирмәк истәјирләр. Бунун үчүн ушағлар архын кәнарында бөјүклә-рин дәјирманына охшајан кичик ев тикирләр, дәјирман үчүн пәр, нов вә башға «аваданлығ» һазырлајырлар. Онлары гу-рашдырыб архын сујундан кичик бир һиссәни ајырыб новдан бурахырлар. Бир гәдәр һүндүрдән төкүлән су ашағыдакы пәри фырлатмаға башлајыр. Беләликлә, ушағлар јашлы-ларын дәјирманларын ојунларында әкс етдирәрәк харичи мұһитин бу кичик саһәсиндә хејли дәјишикликләр апарырлар.

Бүтүн бу дејиләнләрин әсасында ашағыдакы нәтичәләри сөјләмәк олар:

- а) Ушағ фәалијјәти азад олур;
- б) Ојунда ушағ јамсылајыр, тәшәббүс көстәрир;
- в) Ојун тәкрат едилер вә дәјишир;
- г) Ојун һеч бир көрүнән нәтичә вермир, анчағ севинч, һәзз верир;
- д) Ојун һәјати биликләр тәләб едир.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүәллифләрден (кириш әвәзи)	3
Јаш психолокијасынын мөвзусу вә вәзифәләри	5
Психи инкишаф проблеми	16
Чаға, көрпә вә бағча јашлы ушағларын инкишафынын психоложи хусусијәтләри	48

ШОВГИ СУЛЕЙМАН ОГЛЫ АГАЕВ
ЗАКАРИЯ МАМЕД ОГЛЫ МЕХТИ-ЗАДЕ
ИБАД АЛЛАХКУЛИ ОГЛЫ ФАРАДЖЕВ

ВОЗРАСТНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

(На азербайджанском языке)

Нәшријат редактору **Ф. И. Һүсејнова**
Корректору **У. Абдуллајева**

Јығылмаға верилмиш 27 IV 1977-чи ил. Чапа имзаланмиш 20/IX 1977-чи ил.

Кағыз форматы 60×84¹/₁₆. Учот нәшр. вәрәги 4,5 Чап вәрәги 5.

Сифариш 317 Тиражы 1000 Гижмәти 20 гәл.

В. И. Ленин адына АПИ-нин мәтбәәси. Бақы, Үз. Һачыбәјов күчәси, 34.

